

LIETUVOS TŪKSTANTMETIS: DVI ATMESTOS ALTERNATYVOS

Alfredas Bumblauskas

Profesorius humanitarinių mokslų daktaras (HP)

Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra

Tel. (8 5) 268 72 88

El. paštas: alfredas.bumblauskas@if.vu.lt

Vietoj įvado: ar būta Lietuvos istorijoje kryžkelių?

Jei tūkstantmečio idėjos netraktuosime paviršutiniškai – tik kaip „vardo jubiliejaus“, turėsime prisiminti, kad pasaulietinė tūkstantmečio idėja kyla iš krikščioniškosios tūkstantmečio idėjos. *Millennium* – tai slenkstis, ant kurio laukiama Visuotinio teismo¹. Svarbu, kad Lietuvos Tūkstantmetis yra tiesiogiai susijęs su X–XI a. sandūroje kilusiu milenaristiniu sąjūdžiu, kurio atstovas ir yra Lietuvos atradėjas šv. Brunonas Bonifacijus. Taigi, ši idėja ir teigia, kad ant tūkstantmečio slenkščio svarbu apmąstyti, kas nuveikta, kas liko nepadaryta ir kas galėjo būti kitaip.

Taigi, ar būta Lietuvos istorijoje kryžkelių? „Šventinė“ Lietuvos istorijos linija – trys kalendorinės datos: 1253 m. liepos

6 d., 1918 m. vasario 16 d., 1990 m. kovo 11 d. – tokių kryžkelių tarsi neakcentuoja. Bet vis dėlto prisiminkime – Mindaugą net kai kurie rimti istorikai laikė žudiku, – vadinasi, įsivaizdavo, kad valstybė gali būti kuriama kitaip. Vasario 16-osios aktas taip pat galėjo būti kitoks, nes mažumos radikalių pozicijos – nesisaistyti jokiais ryšiais su kitomis valstybėmis – dauguma galėjo ir nepriimti. Estų pavyzdys rodo, kad ir Kovo 11-oji galėjo būti kitokia, juo labiau kad turėjome savo „žingsnis po žingsnio“ taktikos šalininkų. Ir vis dėlto šiomis dienomis švenčiame ir džiaugiamės, kad nu-galėjo mums reikalinga alternatyva.

Tačiau kai prisimenama kita kalendorinė, tačiau tragiška diena – 1940 m. birželio 15-oji, – pradedame klausti, o kas būtų buvę, jeigu būtų iššauta? Juk svarstant būtent tokį klausimą ir girdėti priekaištų 1940-ųjų veikėjams. Sakoma – ne tik galėjo, bet ir turėjo iššauti (nors kažkodėl šiuose svarstymuose dažniausiai šneka ma tik apie simbolinį šūvį, užuot tyrus ir svarsčius racionalų kariuomenės vaidmenį vykdant iki šiol mažai žinomą planą „R“, pridengiant Vyriausybės pasitraukimą ir apskritai egzilinės Vyriausybės sudarymo

¹ Per visą tūkstantį metų po Kristaus atgimė tiksliai tie, „kuriems buvo nukirstos galvos dėl Jėzaus liudijimo“ – būtent tik jie bus „Dievo ir Kristaus kunigai ir viešpataus su juo tūkstantį metų“, o visi kiti mirusieji „neatgijo iki pasibaigiant tūkstančiui metų“. Tūkstantmečio gale bus trumpam išleistas iš kalėjimo Šėtonas, kuris „išeis suvedžioti tautų, gyvenančių keturiuose žemės kampuose“, ir kaip tik tada įvyks Pasaulio Teismas, kuris ir suteiks galimybę prisikelti amžinam gyvenimui visiems kitiems, įrašytiems į „gyvenimo knygą“. Žr. Apr 20, 1–15.

galimybės). 1931 m. Kaišiadoryse buvo teisiamas Jogaila, nuosprendis paskelbė jį išdaviku, nutekėjusiu ne ten kur reikia, o svarbiausia – kaip kraitį nusinešusiu visą Lietuvą. Laikant Jogailą už tai atsakingu aiškiai remtasi prielaida, kad jis turėjo ir galėjo pasielgti kitaip. Atvykęs į Lietuvą žymusis lenkų režisierius Krzysztofą Zanussis, užuot kalbėjęs apie kiną, pasako: kodėl dėl kazokijos atskilimo nuo Abiejų Tautų Respublikos (ATR) kaltinami tik lenkai – jūs, lietuviai, lygiai tiek pat kalti. Juokais bandome atsakyti – lenkai, jūs buvote pasiglemžę Ukrainą, o ratifikuojant Hadziačo taikos sutartį, mes turėjome tik tai trečdalį balsų. Atsakymas nerimtas, bet klausimas iš tikrųjų yra apie tai, kas ateina iki šiandienos aktualijų. Bet čia jau vertinimų ar net teismo sritis. „Objektyvūs“ istorikai remiasi L. Rankės teze, kad istorikas neteisias, o tik aprašo, kaip iš tikrųjų buvo, – nes tik taip ir galėję būti. Antra vertus, žinome, kad bet kokią fatalistinę objektyvizmą, tiek istorinio materializmo, tiek idealistinio istorizmo forma, Johannas Gustavas Droysenas yra pavadinęs „eunuchiniu objektyvizmu“. Juk, net atmetę istorinius nuosprendžius, vis tiek suprantame, kad Vytauto heroizmo interpretacija visų pirma remiasi Žalgirio pergale, o šios pergalės mastas ir reikšmė įvertinama įsivaizduojant, kas būtų buvę, jeigu Žalgiryje būtų pralaimėta. Lygiai taip pat alternatyviai mąstoma Vorsklos pralaimėjimą įvertinant kaip tragediją, kurios potenciali alternatyva – pergalė – galėjo pakeisti Rytų Europos istoriją. Dar aiškesnis pavyzdys yra neįvykusi Vytauto karūnacija, į kurią sudėtos viltys tarpukariu buvo pavertusios Tautos švente numatyta neįvykusios karūnacijos dieną 1430-aisiais – Rugsėjo 8-ąją.

Vadinasi, savaime apie viską mąstome ir vertiname alternatyviai, nors paprastai manoma, kad klausimo kėlimas „kas būtų, jeigu būtų“ yra spekuliacija, neleistina rimtam istorikui, privalančiam skaitytis tik su įvykusiais faktais. Šiandien žymusis vokiečių istorikas Aleksanderis Demandtas apgynė ne tik klausimą „kas būtų, jeigu būtų“, bet ir apskritai suformulavo idėją, kad alternatyvus mąstymas, galimybės ir tikimybės kategorijos yra istoriko darbo pamatas. Alternatyviai mąsto kiekvienas veikiantis ir istoriją siekiantis suprasti žmogus – ir ne tik nuteisdamas ar išteisindamas istorijos veikėjus, bet ir ieškodamas istorinių reiškinių priežasčių hierarchijos. Anot Demandto, jei vartoji tokias sąvokas kaip „ketinimas“ ir „pasisėkimas“, „proga“ ir „bandymas“, „rizika“ ir „pavojus“, visada skaitaisi su galimybėmis ir tikimybėmis, kurias reikia įvertinti². Istorikus, kurie vengia su alternatyviu mąstymu susijusios intelektualinės rizikos, Demandtas yra pavadinęs iš Reformacijos laikų ateinančia sąvoka – „nikodemistais“ (taip vadinti reformacijai prijaučiantys, tačiau į katalikų bažnyčią einantys žmonės). Tuo tarsi norima pasakyti – istorikas, kaip ir bet kuris normalus žmogus, gyvenime mąsto alternatyviai, tačiau jei pritaria oficialiajai „istorijos bažnyčiai“, kuri, rašant apie praeitį, neleidžia kelti alternatyvių klausimų, jis – „dviveidis“. Tokiems istorikams, anot Demandto, turi užtekti archyvavimo, registravimo ir tipizacijos. Jo manymu, apsiribojimas objektyvistiniu faktų kaupimu yra vertas pagarbos, tačiau to šalininkai

² Demandt A. *Ungeschehene Geschichte*. Göttingen, 1986, p. 39: „Wer von „Absicht“ und „Erfolg“, von „Gelegenheit“ und „Versuch“, von „Risiko“ und „Gefahr“ spricht, rechnet mit Möglichem und Wahrscheinlichem, das es abzuschätzen gilt.“

neturi trukdyti kitiems iškeltą istorinę medžiagą pertvarkyti į mąstymo konstrukcijas. Antikvarinis pasitenkinimas atskirais įvykiais išsemia tik vieną istorijos interesų sritį – kita apima įvykių reikšmę ir prasmę. Demandtas klausia: „Argi susidomėjimas istorija nesiremia jausmu, kad viskas galėjo būti kitaip? Tik dėl to mes galime kelti klausimą, kodėl įvyko taip, o ne kitaip. Tik tai leidžia sukritikuoti rėksnius, kurie tvirtina, kad įvyks taip, kaip jie numato. Jeigu istorija gali apskritai ko nors pamokyti, tai tik šiuo būdu.“³ Į visus priekaištus, kad alternatyvios istorijos klausimai yra „nemoksliški“, Demandtas atsako: moksliškumas – tai ne teksto žanras, o pastangos suprasti istoriją.

Mes griežtai nekelsime klausimo, kas būtų buvę, jei 1792 m. liepos 23-iąją ir 1921 m. gruodžio 24-ąją būtų laimėjusios aiškiai žinomos kitos alternatyvos. Mes tik konstatuosime tai, ką žino šiuos laikotarpius tiriantys istorikai. Tačiau mums svarbiausia bus, kodėl net XVIII a. pabaigą tiriantys specialistai žino pirmąją datą, bet nežino antrosios, ir atvirkščiai. Paklauskime jų – taip, kaip istorikų klausė R. J. Colingwoodas dėl „žirklių ir klijų“ metodo, – padėkite ranką ant širdies ir pasakykite, ar tikrai žinojote šias datas, o jei nežinojote – kodėl? Manytume, kad šias abi datas sieja tai, kad jos abi yra po du kartus atmestos – pirmą kartą realiai – likimo deivių Moirų, o antrą kartą – istorijos ir atminties deivių Klėjo ir Mnemosinės. Antra vertus, prisiminus šias datas, kils klausimas, kaip mūsų istoriografijoje ir istorinėje kultūroje yra suvokiamas LDK ir moderniųjų laikų Lietuvos istorijos ryšys.

Taigi, 1792 m. liepos 23-iosios ir 1921 m. gruodžio 24-osios datų apmąstymas, įvertinant Lietuvos istorijos istoriografijos būklę, ir yra šio teksto tikslas.

2. Vietoj problemos formulavimo: istorinės atminties vaizdinių paradoksai

Viena iš svarbiausių lietuvių didžiojo istorinio naratyvo temų yra tautinis atgimimas arba atbudimas. Jei atbudome XIX a., tai kažkada – nuo krikšto (Simonas Daukantas), nuo Vytauto mirties (Maironis), nuo Liublino unijos (Adolfas Šapoka) – užmigome, ir šį užmigimą pavadiname „lenkmečiu“. Tauta nemiegojo Gedimino, Margirio ir Algirdo, Kęstučio, Birutės ir Vytauto laikais. Nuo tada pradedame snūsti, vėlai užminga tik Steponas Batoras, o vienos akies neužmerkę liko tik Mikalojus Daukša, Konstantinas Sirvydas ir dar vienas kitas. Jei kažkada užmigome, tai kas vyko, kol miegojome? Jeigu prabudę atradome išpuoštą barokinį ar klasicistinį Vilnių, tai kas jį išpuošė? Lenkai sako, kad jie. Vieni lietuviai klausia, o kas jūsų, lenkai, prašė tai daryti, kiti – staigiai prisimena vokiečių kilmės Vilniaus liuteronų bendruomenės narį Joną Kristupą Glaubitzą. Bet juk užsakovų klausimas (kam dirbo Glaubitzas – lenkams ar lietuviams?) ir šiuo atveju lieka, juo labiau kad pagal ne kartą kartotą versiją miegojome ir po Baroko – juk ir XIX a. toliau tęsėsi „lenkmetis“. Tada veikę Tadas Kosciuška, Adomas Mickevičius, Emilija Pliaterytė ir Zigmantas Sierakauskas, kovoję prieš Jekateriną II ir Muravjovą Koriką, kas jie tokie – svetimi ar nemiegančios išimty? Jie – „nudžiūvusios tautos šaka“, kaip buvo įvardyti Lietuvos lenkmečio epochos veikėjai Atbudimo

³ Demandt A. Ungeschehene Geschichte. Göttingen, 1986, p. 39.

epochoje arba, kaip kartais šiandien sakoma – kovoję prieš lietuviybės architektą Muravjovą Koriką, ar priešingai – žmonės, vedę į šviesų 1918-ųjų rytojų, už ką jiems statomi paminklai ir jų vardais pavadinamos gatvės? Jei pripažįstame, kad Lietuvos bajorija nutautėjo ir virto „nudžiūvusią šaką“, tai tada keltinas klausimas: su kuo 1920 m. buvo Józefo Pilsudskio autoritetas Tadas Kosciuška ir kiti šios tradicijos žmonės – su Pilsudskiu ar prieš Pilsudskį? Jei sakome, kad ir XIX a. miegojome, tai 1920 m. Vilnius pilnas „nudžiūvusių šakų“ – ką su jomis daryti? Palaukti 20 metų, kol iššluos Stalinas? Atlietuvinėti, suvarant Lietuvos lenkus į „gamtinės lietuviybės“ modelį?

Tačiau gal nemiegojome nei XVII–XVIII a., nei per XIX a. sukilimus – jie mūsų sukilimai prieš Muravjovą, o tie, kurie skelbėsi, kad atbudo, – yra ne visi lietuviai, o tik dalis jų – suvalkiečiai ar žemaičiai („lietuvisai“, kaip nelabai draugiškai juos šiandien vadina į Lietuvos vardą pretenduojantys nedraugai)? Tačiau jei nemiegojome, tai nemiegančių buvo ir 1920-ųjų Vilniuje. Jei taip, tai jie mūsiškiai, su kuriais reikia susikalbėti, nors jie ir kalbėjo lenkiškai. Taigi, miegojome ar nemiegojome, reikėjo atbusti ar nereikėjo?

Konstatuokime: kolektyvinės istorinės atminties požiūriu Lietuva yra paradoksalus mąstymo šalis – ji sugeba vienu metu mąstyti remdamasi dviem vienas kitą neigiančiais įvaizdžiais, kurių ištakos ir skirtis yra tautinio atgimimo ir Lietuvos Respublikos kūrimosi epochoje. Prieštaringas šios epochos santykis su LDK jau turi solidžią istoriografiją⁴ ir šį prieštaravimą

simbolizuoja jau vien tai, kad Lietuva ir šiandien gyvena su iš LDK ateinančiu Vyčiu ir LDK heraldines tradicijas nutraukusia Trispalve⁵. Tačiau kaip tada su šiuo neuoseklumu galima pretenduoti į Vilnių? Tiktai guodžiantis Konstantino Balmonto žodžiais: „Atėję lenkai rado ten pirmąkštę lietuvišką pilaite. Lenkų triūsas išdailino ir papuošė tą miestą. Ką nors papuošęs, tu įgauni teisę į tai, ką papuošei? Manau, kad ne.“⁶ Tačiau šios paguodos nenorėjo suteikti lenkai, pirmieji pradėję pretenduoti į Vilnių⁷. Buvo piktinamasi Pilsudskio 1919 m. balandžio 22 d. kreipimusi Vilniuje į buvusios LDK gyventojus⁸. Tuo kreipimusi Pilsudskis pripažino, kad LDK ir jos sostinė Vilnius yra ne Lenkija. Hymano projekto svarstymo metu kai kurie

jos. Vilnius, 1991, t. 2, p. 231–251; *Lopata R.* Lietuvių politinių centrų sąveika 1915–1916 metais // Ten pat, p. 253–269; *Lopata R.* Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1994, t. 7, p. 331–340; *Lopata R.* „Tipas apskritai labai dar įtariamasis, bet reikalingas“: Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 8, p. 321–350; *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 9; *Lopata R.* Antrasis Tautų pavasaris ir Mykolo Römerio LDK atkūrimo koncepcija // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 13, p. 46–53.

⁵ Žr. Mstislavo Dobužinskio argumentaciją, kuria remdamasi Lietuva 1940 m. buvo pasiruošusi keisti Trispalvę: *Kavaliauskas V.* Pakeisti Lietuvos vėliavą sukludė tik... okupacija // Veidas. 2000, liepos 27, p. 36–37.

⁶ Cit. pagal *Venclova T.* Vilniaus vardai. Vilnius, 2006, p. 221.

⁷ Vilnijos lenkų visų politinių pakraipų atstovai 1917 m. gegužės 25 d. laiške Vokietijos kanclieriui rašė, kad „lietuviai, nežinūrind jų vardo, neturi daugiau teisės į Lietuvą, kaip lenkai arba gudai“ – *Prazauskas A.* Vilniaus krašto problema (etnopolitiniai ir tarptautiniai aspektai) // Darbai ir dienos. Kaunas, 2004, t. 40, p. 11.

⁸ *Prazauskas A.* Vilniaus krašto problema..., p. 12; *Łosowski P.* Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920. Warszawa, 1966, s. 76.

⁴ Nurodysime visų pirma Raimundo Lopatos tekstus: *Lopata R.* Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studi-

lenkų ideologai teigė, kad Lietuvos valstybė neturi nieko bendra su LDK, Vilnius buvo LDK sostinė, bet niekada – lietuvių tautos⁹. Lietuviams užuojautos nenorėjo suteikti net ir baltarusiai¹⁰, kaip ir lenkai manė, kad nėra jokio LDK ir Lietuvos Respublikos ryšio, o jei ir yra – LDK buvo lygiai tiek pat baltarusių valstybė su jų raštija, o Vilnius XX a. pradžioje yra etnografinėse baltarusių¹¹ žemėse.

Tiesa, prieštaravimu negalima apkalinti nuoseklų atsakymą į šį klausimą turinčių šiandieninių neopagonių baltofilų ir antikatalikų – jiems iš tikrųjų vėlyvasis Vilnius su jėzuitais, universitetu ir baroku yra ne lietuvių kultūra, lietuvių kultūrą nuo sulenkėjimo išgelbėjo Jekaterina II ir Muravjovas Korikas¹². Paprastai Muravjovą

⁹ „Dzisiejse Państwo litewskie nie ma nic wspólnego z dawnym Wielkiem Księstwem Litewskiem“, „Wilno było stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego, nigdy zaś stolicą narodu litewskiego“ – O Wilno. Memoriał delegacji polskiej przedłożony konferencji baltuskiej. Lwów, 1921, s. 13.

¹⁰ Мазько Эдвард А. Тautinio sąmonėjimo ir valstybingumo link (Vilnius ideologinėse baltarusių koncepcijose) // Darbai ir dienos. 2004, Nr. 40, p. 289: „Visos Baltarusijos politinės partijos vienareikšmiškai traktavo, kad Vilnius ir Vilniaus kraštas yra baltarusių etnografinės žemės. Todėl visiškai suprantama, kodėl Baltarusijos Liaudies Respublikos (BLR) Rada 1918 m. kovo 25 d. III Nuostatinio raštu Vilnių ir Vilniaus kraštą prijungė prie Baltarusijos valstybės.“

¹¹ Žr. Земеларі: Этнографическая карта белорусского племени составл. в 1903 г. // Карский Е. Ф. Белорусы. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава, 1903, т. I.

¹² Tokiai istorijos sampratai nuosekliai „šturpą kelia“ ir Jogaila, ir „amoraliausias visų laikų Lietuvos istorijos veikėjas Mindaugas, Lietuva, pagal tokią sampratą, apskritai yra atsiradusi „kilniui Lenino gestui“, o šiandien ji beatodairiškai „lenda“ kiekvienam vakariečiui, ką rodo ir Viljamo istorija, ir žeminančios Lietuvos narystės Europos Sąjungoje sąlygos etc. – Šarkanas G. Ar Jekaterina ir Muravjovas išgelbėjo Lietuvą? Prieiga per internetą: <http://www.lietuviavis.lt/pirmoji-versija/Ar-Jekaterina-ir-Muravjovas-izgelbejo-Lietuva.php> [žiūrėta 2009 m. birželio 15 d.].

Koriką siejame su didžiausiomis represijomis, o žymus lenkų istorikas Feliksas Koneczny jo politiką laikė Lietuvos sulenkėjimo priežastimi – dalis katalikiškos visuomenės dėl represijų šliejosi prie stipresnės besiformuojančios moderniosios lenkų nacijos¹³. Taigi, tradicinė lietuviybės samprata yra tiesiogiai susijusi su prorusiška politine laikysena, tačiau nieko bendra neturi su šiuolaikinių istorijos mokslu, nerandančiu jokios „lietuviybės Atlantidos“ epochoje, kurią „atbudino“ Jonas Basanavičius su Maironiu. Vis dėlto šis nuoseklus XVI–XVIII a. LDK ir Vilniaus paveldo atsisakymas aiškiausiai kildintinas iš kunigo Juozo Tumo-Vaižganto suformuoto „gamtinio“ lietuviybės modelio. Anot tyrinėtojų¹⁴, – tai gelminis psichinės ir kūniškos prigimties archetipas, kurio kultūra ir istorija negali pakeisti; tautinio atgimimo metu kaip tik šis prototipas ar archetipas iš naujo iškyla pro paviršines kultūrines apnašas. LDK tradicijos priklausomybės klausimas šiai pozicijai nėra aktualus: kultūra iš esmės neveikė lietuvių tautinio natūralaus, „laukinio“ prototipo, kuris, sveikas ir kūrybingas, atgimsta pagal gamtinio proceso logiką. Laikydamasis šios pozicijos, Vaižgantas apie 1918–1920 m. raštuose tekstuose atsisako ir Vilniaus, lenkakalbę Vilniaus visuomenę apibūdindamas taip: „Et, girdi, ką tokią tautos gangreną beėmus atgal, velik visai juo nusikratyti. Ar tas vie-

¹³ Koneczny F. Polskie Logos i Ethos: Rozstrząsanie o znaczeniu i celu Polski. Poznań, Warszawa, 1921, t. 2, s. 122–140.

¹⁴ Kvietauskas M. Tapatybės virsmo istorija: Vaižganto *Pragiedruliai* ir 1918–1920 m. konfliktas dėl Vilniaus // Literatūra. 2006, Nr. 48 (5), p. 82–83. Žr. dar V. Žaltauskaitė. Apie lietuviybės idėją kunigo Juozo Tumo-Vaižganto pažiūrose. Iki 1904 metų // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 8, p. 248–260.

nas miestas – valstybės sveikata ir išganymas? Bene [reikia] „širdies“, iš kurios visai šaliai teka svetimas, dirbtinis, ne tos šalies gamtos kraujas ir tegamina jai anemija, kol nepabaigs visiškai užnuodyti!“¹⁵

Visiškai priešingą koncepciją pateikė tuo pačiu metu Vilniuje veikęs nuoseklus LDK atkūrimo šalininkas, taip pat kunigas Antanas Viskantas. Jis lenkakalbę Lietuvos bajoriją vadino ne „nudžiūvusią tautos šaką“, o „senalietuviais“, ir manė, kad būtina siekti „jaunalietuviško ir senalietuviško judėjimų sutaikinimo“¹⁶. Tam jis Šveicarijoje Pirmojo pasaulinio karo metu kūrė įvairias organizacijas, į kurias siekė įtraukti buvusios LDK aristokratijos ir bajorijos atstovus, savo projektuose matė visą buvusią ATR erdvę ir net siūlė įsteigti Studijų draugiją, kurią sudarytų buvusios valstybės tautų atstovai ir, pasitelkę nepriklausomus ekspertus, ieškotų teisingų delimitacijos principų. Į Vilnių grįžo 1919 m. pabaigoje, kūrė Didžiosios nepriklausomos Lietuvos atkūrimo partiją ir pradėjo leisti lenkų ir lietuvių kalbomis „Suvienytąją Lietuvą“. Ten dėstė 1772 m. Lietuvos, t. y. LDK, atgaivinimo koncepciją.

Viskantui nepavyko. Akivaizdu, kad nugalėjo Vaižganto jaunalietuviška pozicija ir pridurtume – Daukanto, Basanavičiaus ir Maironio „užmigimo-atbudimo“ koncepcija. Tačiau tik Kaune. Vilniuje pirmu žvilgsniu nugalėjo senalietuviai ir Pilsudskis. Šis sakė: lietuvius reikia pastatyti prieš faktą, nes kitaip nesusitarsime. Pilsudskio nuomone, „lietuviai leisis įtikinami ir palenkiami ne tiek argumentais, kiek įvykdy-

tais faktais“ – taigi pirmiausia Didžiosios Kunigaikštystės sostinės užėmimu¹⁷. Tai jaunalietuvius pagrįstai dar labiau įžeidė – bendrausime ne su įvykusių faktų – Vilniumi, o su Varšuva. Tačiau, dar giliau žvelgiant, Vilniaus neteko ne tik jaunalietuviai, bet ir senalietuviai – pastarieji pralaimėjo lenkų tautininkų, vadinamųjų endekų, suformuotai pozicijai. Varšuvoje endekų laikraštyje buvo teigiama – kam žaisti su Vidurio Lietuvos sąvoka, suprask, Lietuvos vardas įžeidžia dorus lenkus: „Įsakyti nekenčiantiems lietuviškumo vilniečiams nors ir laikinai vadintis lietuviais tolygu paminti jų lenkišką dvasią, o priklijuotas epitetas „vidurio“ pasmerkia juos nepelnytai pajuokai.“¹⁸ Tiesą sakant, tokios pozicijos laikėsi ir Ašmenos bajoras Liucijanas Želigowskis, tuo patvirtindamas, kad jis su J. Pilsudskiu tik manipuliuavo Lietuvos vardu. Jie šiuo požiūriu yra ne Lietuvos okupantai, o Lietuvos idėjos atsisakytojai, šiurkščiau tariant, išdavikai. Nuosekliai senalietuvių poziciją gynusieji pyko ant lenkų Erelio, tačiau ir patys ne visi drįso sieti save su Lietuvos vardu, o vadino save „kraštiečiais“. Šiandien įžvalgus lenkų tyrinėtojas Krzysztofą Buchowskis pamato „Vidurio Lietuvą“ iš kelių perspektyvų. Vienas iš svarbiausių „Vidurio Lietuvos“ ir kraštiečių vadovų Witoldas Abramowiczus jau tuo metu konfliktavo su Varšuva, kalbėdamas apie „silpną lietuvišką Vytį ir plėšrų Baltąjį Erelį“, – Lenkija, anot jo, iškreipė pirminę Vidurio Lietuvos idėją, nes galiausiai padarė paprastą prijungimą prie

¹⁵ Cit. pagal: *Kvietkauskas M.* Op. cit., p. 82.

¹⁶ Žr. *Lopata R.* Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK // Lietuvos atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1994, t. 7, p. 331–340.

¹⁷ *Suleja W.* Lietuva Józefo Piłsudskiego politycznej mintyje // *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 65.

¹⁸ *Wojdyło W.* Įnirtęs nykštukas (tautinių demokratų politinės pažiūros) // *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 141.

Lenkijos. Jis buvo tvirtai įsitikinęs, kad želigovskiada išvirs į visuotinį Lietuvos steigiamojo susirinkimo sušaukimą, o rinkimai vyks visoje Lietuvoje ir su tuo sutiks Kaunas¹⁹. Naivu, bet ir praėjus daugeliui metų W. Abramowiczius buvo įsitikinęs, kad Vidurio Lietuvos kūrėjai pirmiausia siekė atkurti nepriklausomą, daugiatautę ir stiprią Lietuvą. Deja, Kauno požiūris, atseit, šią koncepciją sužlugdęs, nes Lietuva neatsakingai siekusi sukurti egoistišką, silpną tautinę valstybę²⁰.

Tiesa, ir po prijungimo prie Lenkijos Vilniuje buvo prisimenamos LDK tradicijos. Tačiau daugiau kaip unijinės valstybės dalis – nuo Liublino unijos ir Stepono Batoro. Taigi, nuo ten, kur nuosekliai pabaigdavo atminti „užmigimo“ koncepcijos šalininkai Kaune – iki Vytauto, geriausiai atveju iki Stepono Batoro. Taigi, buvo pasidalyta net LDK atmintis. Liūdnei žiūrėjo į LDK paveldo ir Vilniaus erdvės dalybas vienas nuosekliausių „kraštiečių“ Józefas Mackiewiczius, formulavęs „peizažo patriotizmo“ sampratą. 1940 m. jis rašė: „Visi stengiasi kuo didesnę gabalą pasigriebti, bet visumos niekam nereikia.“²¹ Lietuvių pusėje likęs Viskantas, apie 1930-uosius metus paklaustas, kaip manė išspręsti kalbų klausimą, atsakė – „tik kantoninė trijų kalbų (lietuvių, lenkų, gudų) Lietuva, kuriai jos geopolitinė padėtis – pavojinga didžiųjų rusų ir vokiečių nacijų sandūra

diktuoja dėtis į sąjungą su Lenkija“²². O nugalėjusiam Vaižganto Lietuvos įvaizdžiui Vilnius buvo svetimas, todėl jo ir nereikėjo 1921 m. gruodžio 24-ąją. Šiam įvaizdžiui nereikėjo ir vėlyvosios LDK, todėl jai buvo neaktuali ir 1792 m. liepos 23-ioji.

Eikime prie šių datų. Bet visą laiką prisiminkime, kad žvilgsnis tiek į jas, tiek į beveik visą Lietuvos istoriją priklauso nuo pasirinktos optikos – Vaižganto ar Viskanto. Kad būtų aiškiau ši tekstą skaitantiems neistorikams, nusimanantiems tik apie dabarties kultūrą, performuluočiau – tai yra mano bičiulių Petro Repšio ir Sigito Gedos „amžinos lietuvybės“ bei Tomo Venclovos „kosmopolitinio“ žvilgsnio į lietuvybę optikos. Bent jau man pačiam, dirbant prie šio teksto, alternatyvi istorijos samprata padėjo geriau suprasti šių mūsų šiandienos iškilių žmonių kūrybos šerdis. Vaižganti – lietuvybės samprata yra labai stipriai paveikusi iškilius XX a. antrosios pusės menininkus, kuriems, Sigito Gedos prisipažinimu, Gudavičius vykdė „revoliuciją galvose“, o Repšys vienu metu prieštaravo ir net tarstelėjo, kad pagal tokią istorijos sampratą jis nieko nebūtų sukūręs. Būtų – jo sukurti medaliai, antepediumas Varnių katedroje rodo, kad menas sukuriamas ir pagal eurocentrinį krikščioniškąjį istorijos modelį. Tačiau reikia pripažinti, kad abi šios optikos konstruoja Lietuvos veidus ir abi jos yra pastarųjų dviejų šimtų metų Lietuvos istorijos versijos. Integralios ir neselektyvios istorijos požiūriu, racija bus išvelgta Tomo Venclovos pusėje, kuris 1997-aisiais paskelbė tekstą „Prarasto orumo beiėskant“ – jame demandtine dvasia

¹⁹ Buchowski K. Realizuojant federacijos idėją (Vidurio Lietuvos genezė. Kitokia versija) // Darbai ir dienos. 2004, t. 40, p. 134–135.

²⁰ Ten pat.

²¹ J. Mackiewicziaus mintis iš knygos „Prawda w oczu nie kole“ (parašyta 1942 m., bet tik 2002 m. išleista) pateikta Malinauskas J. Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX amžiaus // Naujasis Židinys-Aidai. 2007, Nr. 8–9, p. 373.

²² Žr. Lopata R. Antanas Viskantas..., p. 340.

buvo teigiama: „išspręsti Vilniaus klausimą tikriausiai buvo galima taikingu būdu, bet tas šansas buvo prarastas“, ir toliau – „istoriškai Vilniaus klausimas buvo išspręstas ne pagal Hymanso projektą, o kitaip, žymiai sunkesniu ir skaudesniu keliu“²³. Bet Venclova apie Vilnių rašo iš tolo – iš Yale'io, o Repšys ne tik amžinąją lietuvių paprotiją kaip kokį vaižgantinį želmenį freskoje „Metų laikai“, bet ir grafikos ciklą „Senasis Vilnius“ piešia Vilniuje, nenorėdamas patikėti, kad Vilnius – ne vien tik jo, o ir senalietuvių bei kitų Vilniaus autochtonų. Tik dabar ir jam pranešame, kad būta 1792 m. liepos 23-iosios ir 1921 m. gruodžio 24-osios alternatyvų, verčiančių permąstyti tradicinius Lietuvos ir lietuviybės vaizdinius.

3. 1792 m. liepos 23-ioji

1792 m. liepos 23 d. Varšuvoje Lenkijos–Lietuvos valstybės (LLV) valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis (toliau – SAP'as) posėdžiavo su dvylika (po šešis nuo Lenkijos ir Lietuvos) dignitorių – ministrų²⁴. SAP'as laikėsi pozicijos, kad Rusijos armijai, stovinčiai prie Varšuvos, priešintis nebereikia, reikia priimti liepos 21 d. iš Jekaterinos II gautą notą. Septyni ministrai palaikė karalių, penki buvo prieš, siūlydami priešintis ir toliau derėtis, siekiant kuo palankesnių sąlygų valstybei. Kiekybiškai tai – nepaprastai maža persvara, ir tokios nebūtų buvę, jei netikėtai vienas iš vadinamosios Patriotų partijos vadų Hugo Kollontajus nebūtų parėmęs valdovo pozicijos.

XX a. Lenkijos istoriografijoje susitaikėliška SAP'o pozicija yra nuosekliai ir metodiškai pasmerkta. Šis vertinimas yra paremtas solidžiausiais dar XX a. pradžioje atliktais A. Wolanskio tyrimais²⁵, pagal kuriuos LLV priešinosi galimybės 1792 m. gegužės–liepos kare su Rusija toli gražu nebuvo išsemtos. Tiesa, akivaizdi persvara buvo Rusijos pusėje – Lietuvos ir Ukrainos frontuose ji turėjo 98 tūkst. karių, o Lenkijos–Lietuvos kariuomenėje jų buvo 55–56 tūkst.²⁶, tačiau traukdamasi link Varšuvos ji nepatyrė didesnių nuostolių ir čia turėjo dar daugiau kaip 40 tūkst. karių²⁷. Jeigu kalbėtume atskirai apie LDK kariuomenę, ji turėjo daug problemų su karo vadais (kitaip nei Lenkijos kariuomenė Ukrainoje, kuriai vadovavo Juzefas Poniatovskis), nebuvo iki galo pasiruošusi karui, tačiau vis dėlto pasipriešino tiek prie Miro, tiek Brastoje ir taip pat be didesnių nuostolių atsitraukė prie Varšuvos. Iš 72 pabūklų ji buvo praradusi tik 7, tačiau ir iššovusi buvo tikrai 714 užtaisų, o atsargojų jų buvo likę 7576²⁸.

O prie Varšuvos viską lėmė SAP'o pozicija, kuris taip ir nepasirodė fronte ir neišnaudojo visuotinės mobilizacijos ir miestiečių milicijos suformavimo galimybės. O ir iki to jo pozicija buvo daugiau negu keista. Pavyzdžiui, LDK kariuomenės vadu, prasidėjus karui, jis netikėtai paskyrė svetimšalį Liudviką Viurtembergietį (iki tol garsėjusį tik audringu asmeniniu gyvenimu). Negabių karo vadų būta viso-

²⁵ Žr.: Wolański A. [T. Soplica]. Wojna polsko-rosyjska 1792 r., t. 1: Kampanija koronna. Kraków, 1906; Wolański A. Wojna polsko-rosyjska 1792 r., t. 2: Kampania litewska. Poznań, 1922.

²⁶ Łojek J. Op. cit., p. 299.

²⁷ Ten pat, p. 306.

²⁸ Ten pat, p. 299.

²³ Venclova T. Prarasto orumo beiškant // Kultūros barai. 1997, Nr. 8/9, p. 7–8.

²⁴ Łojek J. Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja. Lublin, 1986, s. 411–413.

se kariuomenėse, ne išimtis ir čia, tačiau paaiškėjo, kad jis paprasčiausias išdavikas. Buvo perimti jo laišakai į Berlyną, kuriuose jis prašė pranešti rusams apie savo lojalumą Jekaterinai, todėl specialiai nekonceptuojąs LDK kariuomenės gynybai. Tačiau SAP'as, užuot atidavęs generolą kariniam tribunolui, jį paleido su visais išdavystę liudijančiais laiškais į Prūsiją.

Šiandieninė lenkų istoriografija puikiai parodo visišką SAP'o bejėgiškumą ir nenorą kariauti – siekta tik apeliuoti į Jekaterinos II širdį. Lietuvos pusė 1792 m. liepos 23 d. posėdyje pasirodė net garbingiau nei Lenkijos – iš penkių balsų, pasisakiusių už priešinimąsi, 3 buvo Lietuvos: LDK didysis maršalka Ignacijus Potockis, LDK rūmų maršalka Stanislovas Soltanas ir LLV Seimo lietuviškosios pusės maršalka Kazimieras Nestoras Sapiega. Taigi, situacija akivaizdžiai savo dramatiškumu primena mums 1940 m. birželio 14–15 nakties Lietuvos vyriausybės posėdį, apie kurį šiandien jau nemažai žinome. O apie lemtingąjį 1792 m. posėdį lietuvių atmintyje ir istoriografijoje beveik iki pat šiol – nieko²⁹.

Kodėl? Todėl, kad lietuvių istoriografijoje LDK yra palaidota jei ne nuo Liublino unijos, tai tikrai 1791-aisiais³⁰, o jei ir

gyva, tai Lietuvos valstybingumo išlikimo alternatyva matoma kitoje fronto pusėje – taigi, liepos 23-iosios posėdyje posėdžiauja svetimai. Todėl bendriausiam Lietuvos istorijos vaizdinyje pasitenkinama 1795-aisiais, kaip galutiniu LDK pabaigos įvykiu. Tiesa, paradoksaliai pakankamai žinomas yra 1794 m. sukilimas, bet tarsi griežčiau ir tiksliau nepasakant, prieš ką ir už ką sukilo Tadas Kosciuszka ir Jokūbas Jasinskis. Tai lyg ir sukilimas prieš Rusiją – tarsi LLV nebebūtų – pradėjęs XIX a. – 1831 ir 1863 m. – sukilimų grandinę. Bet juk LLV tebėra. Tad jei Rusija priešas, jei Tadas Kosciuszka kariauja prieš ją – tai turėtų vadintis karu, bet ne sukilimu. Jei tai sukilimas, vadinasi, sukilta prieš savo valstybę, o jei taip, tai sukilta prieš SAP'ą, kuris būtent 1792 m. liepos 23 d. atsimetė nuo 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucijos. Vadinasi, sukilimas – už Gegužės 3-iosios konstituciją. SAP'as vėliau aiškino, kad jis atsimetė nuo konstitucijos siekdamas išgelbėti valstybę nuo naujo padalijimo. Neišgelbėjo – 1793-aisiais įvykdytas antrasis padalijimas.

Niekas neabejoja, kad 1792 m. LLV būtų pralaimėjusi karą. Bet pralaimėtas karas nereiškia, kad pralaimėta valstybė. Šiandien, regis, visiškai pagrįstai Aleksandro Demandto dvasia galima kelti klausimą, kas būtų buvę, jeigu būtų nuspręsta priešintis. Pralaimėjusi karą valstybė būtų

²⁹ Plg.: Lietuvos istorija. Red. A. Šapoka. Kaunas 1936, p. 436.

³⁰ Priestaringsos yra šiuo požiūriu Adolfo Šapokos idėjos. Viena vertus, jis labai sureikšmino Konstitucijoje Lietuvos vardo nepaminėjimą ir klaidingai teigė, kad Lietuvos bajorija „gegužės 3 d. konstituciją, spalio 20 d. įstatymą ir bendrųjų komisijų įkūrimą sutiko vis dėlto nepalankiai“ (*Šapoka A. Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Kaunas, 1938, p. 302*). Antra vertus, ten pat jis pripažino, kad „Konstitucija savarankiškai Lietuvos organizacijai kelio neužkirto, jos expressis verbis nepaneigė“ (ten pat, p. 295.). Šią idėją A. Šapoka dar išplėtojo vėlesniame tekste, kuriame sureikšmino 1791 m. spalio 20-osios dokumentą ir teigė, kad „Lie-

tuvos atstovai pasiekė tai, ko buvo Lietuva siekusi per 200 su viršum bendrojo su Lenkija sugyvenimo metų“ (*Šapoka A. Didysis Varšuvos reformų seimas // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1954, t. 4, p. 515*). Apie prieštaravimus A. Šapokos koncepcijoje žr.: *Jurgaitis R., Šmigelskytė-Stukienė R. Ketverių metų Seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose // Adolfo Šapoka. Raštai, t. 2: Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos, p. 29–36*.

buvusi apkarpyta ir gal dar ne kartą, bet būtų išlikusi. Šiandien Lietuvos istorija būtų kitokia. Ryžtingai besipriešinanti valstybė parodo, kad ji yra istorinis subjektas – Suomijos pasipriešinimas Žiemos kare tuo, regis, įtikino net Staliną. O LLV nesipriešinimas, nulemtas SAP'o pozicijos, tik vaizdžiai parodė tai, dėl ko šaipėsi Apšvietos epochos veikėjai, nematydami LLV raidos perspektyvos. Taigi, 1795-ieji yra visų pirma SAP'o fiasko, o į tai nuosekliai vedė visa jo ankstesnė biografija ir asmens savybės. Norėdamas įsitvirtinti valdžioje, jis žaidė su Rusija, bet ne per LLV ambasadą Peterburge, o su Rusijos ambasada Varšuvoje. Dėl savo ambicijų užsiėmė smulkiomis intrigėlėmis, susipynko su visa savo aplinka, todėl lemtingais momentais buvo vienišas, o visuomenė, sudėjusi į šį valdovą tiek daug vilčių ir Gegužės 3-iosios konstitucija atsisiųsi valdovų elekcijos, buvo nuvilta ir išduota. Taip apibendrintai galima apibūdinti lenkų istoriografijos poziciją, kuriai pamažu pradeda pritarti ir XVIII a. pabaigos siužetus atrandanti naujausia lietuvių istoriografija³¹.

³¹ Žr. visų pirma: *Mulevičius L.* Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymas // *Lituanistica*. 1992, Nr. 4 (12), p. 70–78; *Kasperavičius A.* 1791 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybės ir Prancūzijos konstitucijų lyginamoji analizė // *Mūsų praeitis*. 1995, Nr. 4, p. 19–31; *Tumelis J.* Gegužės 3-iosios Konstitucija 1791–2001 // *Literatūra ir menas*. 2001, gegužės 11 d., p. 1; 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Vertė ir sudarė E. Raila. Vilnius, 2001; *Rakutis V.* LDK kariuomenė ketverių metų Seimo laikotarpiu (1788–1792). Vilnius, 2001; *Glemža L.* 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Socialinis aspektas: pilietinės visuomenės formavimosi užuomazgos // *Trimitas*. 2002, Nr. 11, p. 40–42; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais. Vilnius, 2003; *Glemža L.* Pilietinės visuomenės užuomazgos 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijoje // *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Straipsnių

Taigi lemtis nedavė Lenkijai–Lietuvai XVIII a. pabaigoje padoresnio valdovo, istorija dviem balsais atmetė kitokios raidos galimybę. Tačiau lietuvių istoriografija šią alternatyvą atmetė dar kartą, paskelbdama, kad tai, už ką buvo kariauta ar nekariauta 1792-aisiais – Gegužės 3-iosios konstitucija – Lietuvai yra arba nereikšmingas, arba priešingai – labai reikšmingas, nes tragiškas įvykis.

Jekaterinai II ir Rusijai Gegužės 3-iosios konstitucija buvo reikšminga – Ketverių metų seimo reformose buvo išvelgta „jakobinizmo dvasia“, o Prūsijos užsienio reikalų ministras Hertzbergas tai vadino didesne revoliucija nei prancūzų³². Lenkijai Gegužės 3-čioji – nacionalinė šventė. Reikšminga ji ir visam pasauliui. Jau to meto toliausiai demokratijos ir piliečių teisių apsaugoje pažengusios valstybės –

rinkinys. Sud. A. V. Bartkutė, A. Vaišnys. Vilnius, 2003, p. 20–36; *Kiaupa Z.* Sužlugdytos pertvarkos metas Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje // *Laurynas Gucevičius ir jo epocha*. Sudarė R. Butvilaitė, V. Jankauskas. Vilnius, 2004, p. 9–14; *V. Rakutis*. Keletas pastabų apie Lietuvos visuomenės nuotaikas 1792 metų karo su Rusija metu, *ten pat*, p. 19–21; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai pasukiniujame Abiejų Tautų Respublikos Seime. Politinio pasirinkimo problema // *Parlamento studijos*. 2005, t. 5, p. 79–106; *Glemža L.* Laisvės ir pilietiško samprata Gegužės 3 d. konstitucijos įsigaliojimo laikotarpiu // *Akiračiai*. 2007, Nr. 7, p. 4–5, 12; *Kuolys D.* Kovos dėl Respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis // *Senoji Lietuvos literatūra*, Vilnius, 2007, t. 24, p. 163–262; *Raila E.* Apie 1791 Gegužės 3-iosios konstituciją. Vilnius, 2007. Drįstume priminti ir savo kuklius, bet santykinai ankstyvus tekstus: *Bumblauskas A.* Apie Gegužės 3-iosios Konstituciją // *Kultūros barai*, 1991, Nr. 4, p. 68–69; *to paties*. Конституция 3-го мая. Вильно, 1991, ноябрь, с. 132–135.

³² Žr. *Bardach J.* 1791 metų Gegužės 3-iosios Konstitucija ir Abiejų Tautų Tarpusavio Įžadas // *Konstitucija 3 Maja – 1791 Gegužės 3-osios Konstitucija – The Constitution of May 3, 1791*. Warszawa, 2001, p. 116–117; *Kuolys D.* *Op. cit.*, p. 203.

Anglija, JAV, Prancūzija³³ sutiko konstituciją kaip svarbų laisvės ir žmoniškumo laimėjimą. Remkimės lenkų istoriografijos autoritetu Henryku Samsonowicziumi³⁴, teigiančiu, kad XVIII a. pabaigoje tebuvo trys pasaulinės reikšmės dokumentai: Jungtinių Valstijų Nepriklausomybės deklaracija, Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija Prancūzijoje ir Gegužės 3-iosios konstitucija Abiejų Tautų Respublikoje. Pastarasis dokumentas atsirado valstybės sunaikinimo ir visos Vidurio Rytų Europos nuosmukio metu. Vidurio Rytų Europa išnyko XIX a., tačiau, anot Samsonowicziaus, visos šio regiono šalys (gal labiausiai Lenkija) egzistavo Europos sąmonėje kaip kovos dėl aukštesniųjų idealų simbolis. Vadinasi, mažų mažiausiai keista – visiems Gegužės 3-ioji yra reikšminga, išskyrus Lietuvą.

Tad ar galima 1791-ųjų įvykių „nu-reikšminimu“ paaiškinti tas isterines gaidas, kuriomis buvo sutiktos pastangos sureikšminti³⁵ 1791 m. Gegužės 3-iosios

konstituciją ir šios konstitucijos 1791 m. spalio 20 d. išaiškinimą – „Abiejų Tautų tarpusavio įžadą“, parodantį Lietuvos istorinį subjektiškumą? Vytautas Landsbergis tuo metu pakeltų balsų autoriams taikliai atsakė: „Tiesa, viena neistorinės Lietuvos gynėjų tezė buvo aiški ir skambėjo ažuoliniais trimitais, nustelbdama visa kita. Tai apie 16–18 a. Abiejų Tautų Respubliką, kuri buvusi negera, kadangi Abiejų Tautų, o ne tik vienos Lietuvos. Negeri ir jos darbai sykiu su 1791 m. Konstitucija, nes štai šią sudarė Valdžios įstatymas bei Abiejų Tautų tarpusavio pasižadėjimas – kodėl Abiejų, o ne vienos didesnėjai arba tik sau. Lietuvos šviesuomenė tada mokėsi ginti savo teises sandraugoje su Lenkija ir kartu su lenkais atsispirti Rusijai. Ir išmoko, ir apgynė savo teises vidaus dalykuose. Nubrėžtoji luominės santvarkos ir valdymo reforma turėjo sustiprinti abi valstybes. Tai nepatiko trečiajai šaliai – Rusijai, kuri vertino 1791 m. Konstituciją kaip jakobiniškų idėjų plitimą artimajame užsienyje ir užkirto šiai negerovei kelią. Rado konstitucijos priešininkų, sudarė Targovicos sąmokslą, suskaldė Abiejų Tautų Respublikos jėgas, sugriovė ją ir visai panaikino. Tai gal gerai padarė? Gaila, kad neišliko Vilniuje paminklo geradariui Jekaterinai. Šiandien prie to paminklo nuneštume gėlių. Radijo debatuose skambėjo ir tokių minčių, kad be anos Konstitucijos ir joje paskelbtų laisvių lietuviams būtų buvę ge-

³³ Konstitucija buvo išversta į anglų, prancūzų, vokiečių, lietuvių, o vėliau ir į italų kalbas. Beje, būta ketinimų ją išversti ir į rusų kalbą ir platinti Baltarusijos teritorijoje, žr. *Kocój H. Upadek Konstytucji 3 maja w świetle korespondencji Fryderyka Wilhelma II z posłem pruskim w Warszawie Girolamo Lucchesinim. Depesze Fryderyka Wilhelma II od listopada 1791 r. do sierpnia 1792 r.* Kraków, 2002, s. 12.

³⁴ Apie Gegužės 3-iają kaip vieną iš svarbiausių epochos pasaulinių dokumentų žr.: *Samsonowicz H. Vidurio ir Rytų Europos indėlis į Europos civilizaciją // Lietuvos rytas. Rytai Vakarami.* 1994, spalio 15, Nr. 214, p. 13–14; *Samsonowicz H. Wkład Europy Śródkowo-Wschodniej do cywilizacji europejskiej // Lithuania: Kwartalnik poświęcony problemom Europy Śródkowo-Wschodniej.* 2 (11)–3 (12) 94. Warszawa, s. 23–31.

³⁵ *Bumblauskas A. Gegužės 3-iosios Konstitucija: Lietuvos ir Lenkijos užmarštys // 1791 m. Gegužės 3 dienos konstitucijos ir trečiųjų Lietuvos ir Lenkijos valstybių įstojimo į Europos Sąjungą metinių iškilmingo minėjimo ir konferencijos medžiaga. Sudarė S. Pagirienė. Vilnius, 2007, p. 79–99 (šioje konferencijoje*

pranešimus skaitė plačios geografinės erdvės politikai ir istorikai, tarp kurių ir Alvydas Nikžentaitis, Andrzejus Zakrzewskis, Mathias Niendorfas bei kiti). Internetė ši mūsų tekstą žr.: <http://www.mdl.lt/wp-content/upload/geguzes-3-iosios-konstitucija.pdf>. Tekstą lenkų kalba žr.: <http://www.iaa.lt/repository/projektai/Konstitucija%203-ego%20Maja.doc>. Papildytas lietuviškas variantas: <http://www.iaa.lt/main/naujienos?id=17585>

riau. Juolab kai toks svarbus valstybės aktas buvo skubotai verstas ir paskelbtas netaisyklinga lietuvių kalba. Ir kad pavojinga buvę parduoti „Mažeikių naftą“ lenkams, o ne rusams. Ko tik žmogus neišgirsti, kai marškinų draskymas nustelbia protą.“³⁶ Lai atleidžia skaitytojas už šią ilgą citatą, tačiau atkreiptinas dėmesys, kad šiuolaikinės nepriklausomybės architekto autoritetu dažnai dangstosi įvairaus plauko „ura-patriotinės“ jėgos ir tada „trata plyšta lietuviški marškiniai, draskomi ant nežinia ko gynėjų krūtinų...“³⁷

Vis dėlto vėliau atgimė lietuvių raštijos žanras – skundai aukščiausioms institucijoms. Apeliuojant į senus autorius skelbiama, kad 1791-ųjų gegužės 3-ioji yra Lietuvos „istorinio valstybingumo galutinės kapituliacijos“ diena. Skūstis ir cituoti skundus – nerimta, todėl verta paanalizuoti rimtesnį tekstą. Rašoma: „Kaip valstybinę šventę įteisinus Konstitucijos paskelbimą, kuris reiškė lietuviško valstybingumo pabaigą, valstybės mastu būtų švenčiamas kadais egzistavusios valstybės sunykimas. Kažin ar tai nusvertų teisės akto reikšmę valstybės modernizacijai. Simptomiškas yra siekis įrodinėti, jog Gegužės 3 d. konstitucija Lietuvoje buvo sutikta skeptiškai, jai nepritarta. Regis, tai tas pats nenoras susitaikyti su objektyviais XVIII a. pab. politiniais tautiniais procesais, kurie reiškė lenkiškumo persvarą prieš lietuviškumą ir nekokias perspektyvas tiek lietuviškam valstybingumui, tiek etnosui.“³⁸

³⁶ Landsbergis V. Audra žinijos dykumoj (2007-04-24) // <http://www.bernardinai.lt/index.php?url=articles/61532>

³⁷ Ten pat.

³⁸ Ragauskas A. Kiek Lietuvoje būta „respublikų“? Valstybės kontinuiteto problema politinėje istorinėje simbolikoje // Parlamento studijos, 2006. Nr. 6. Prieiga

Bet kas yra šie „objektyvūs politiniai tautiniai procesai“ XVIII a. pabaigoje? Manytina, kad čia turimi galvoje lietuvių kalbą ir „lietuvybę“ naikinantys polonizacijos procesai. Net jei tokiai pažiūrai pritartume, turėtume pripažinti, kad polonizacija prasidėjo ne XVIII a. pabaigoje. Kai kas sako – nuo Jogailos, kai kas lenkų kalbos sklaidos pradžią ižiūri XVI a., o oficialų išvirtinimą – 1697-aisiais. Bet kuriuo atveju Lietuvos valstybingumas nebuvo paremtas lietuvių kalba. Tai įrodo rusėnų kalba surašyti Lietuvos metrika, metraščiai ir statutai, o kartu tampa aišku, kad Lietuvos valstybingumo ir lietuvių kalbos istorinė raida, gaila, tiesiogiai nekoreliavo. Lietuvos statutai, kaip Lietuvos valstybingumo ženklas ir tekstas, yra surašyti visomis kalbomis, tik ne lietuvių. Kaip sako E. Gudavičius, Lietuvos statutai taip ir nesutrukdė LDK XVII–XVIII a. virsti antrąja lenkų civilizacijos laida³⁹. Herojiškos Abraomo Kulviečio ir Mikalojaus Daukšos pastangos liko šauksmas tyruose. Kaip tik šiuo aspektu „tautinio atbudimo“ įvaizdis labiausiai ir yra nutolęs nuo istorinių realijų ir mokslinio žvilgsnio į jas. Nebūta raštingos ir bendrinės lietuvių kalbos „Atlantidos“. Ji negalėjo „atbusti“, nes nuo Mažvydo tik kūrėsi, ir vienas reikšmingiausių šio kūrimosi faktų yra ne kas kita, o būtent 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą⁴⁰. Tai pirmas politinis dokumentas lietuvių

per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr6/6_Politika_Ragauskas.htm#_ftn1

³⁹ Gudavičius E. Kas sava ir kas skolinta mūsų kultūroje // Kultūros barai. 1993, Nr. 11, p. 68.

⁴⁰ Tumelis J. Gegužės Trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas // Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai. Vilnius, 1978, p. 90–132.

kalba. Netgi vertinant modernizuojančiais istoriją kriterijais, matančiais praeitį XIX–XX a. sandūros „tautinio atbudimo“ žvilgsniu, vieninteliai to meto lietuviakalbės raštijos ir kultūros autoriai buvo būtent Gegužės 3-iosios konstitucijos pusėje. Tai rodo ir Antano Klemento lietuviškos eilės, ir kunigo Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus lietuviški pamokslai, raginantys dėtis prie 1794 m. sukilimo.

Tačiau ne lietuvių kalba lėmė to meto Lietuvos veidą. Lietuviai buvo ir Lietuvai 1792 m. atstovavo ir jos garbę prieš istoriją apgynė būtent Ignacijus Potockis, Stanislovas Soltanas ir Kazimieras Nestoras Sapiega, bet jie lietuviškai nekalbėjo. Sunku suvokti tokią lietuvybę Vaižganto ar Basanavičiaus žvilgsniu, bet juk Simonas Daukantas dar negimęs (g. 1793), Dionizas Poška (g. 1757) dar tik pradėjęs rengti Baublius, o reikšmingesnius kūrinius lietuvių kalba sukūręs jau vėliau (bet suspėjęs, kaip ir Antanas Klementas, 1791 m. prisiekti Konstitucijai). Vadinasi, „atbudimo“ kriterijais apibrėžiamos lietuvybės tuo metu buvo tik želmenėliai. Net praėjus pusamžiui po konstitucijos, 1863 m. lietuviškumas buvo suprantamas visiškai ne taip, kaip matoma „tautinio atbudimo“ žvilgsniu. Tuo metu funkcionavęs „Lietuvių katekizmas“ apibrėžė lietuvių formulę taip: „Kas yra lietuvis? Tas, kas tiki laisve ir laikosi Statuto; Be ko negali gyventi lietuvis? Be laisvės ir vienybės su lenkais.“⁴¹ Kur šioje formulėje svarbiausias „atbudusio lietuvi“ apibrėžties kriterijus – žanavykų kalba? Tačiau svarbiausia – jeigu priekaištaujama Gegužės 3-iajai, kad ji

teikia nekokias perspektyvas tiek lietuviškam valstybingumui, tiek etnosui – negi šiuo požiūriu daugiau lietuvybės turėjo targovitėnai? Logiškai antigegužininkai turėtų apie tokią galimybę prabilti. Deja, ten to nė su žiburiu nerasime – Konstitucijos priešų tekstų lietuvių kalba nežinome, o apie targovitėnų pažiūras sprendime kad ir iš Vinco Trumpos pacituoto vieno Targovicos konfederatų Lenkijos pusės lyderių Felikso Potockio laiško, rašyto tuoj po 1795 m., vienam iš savo vienminčių: „Jau nebekalbu apie buvusią Lenkiją ir lenkus. Jau dingo ir ta valstybė ir tas vardas, kaip dingo tiek kitų pasaulio istorijoje. Kiekvienas buvusių lenkų turi pasirinkti sau tėvynę. Aš jau pasidariau rusas visiems laikams.“⁴² Iškalbingas dokumentas, kurį perskaičius nebereikia aiškintis, kodėl Targovicos konfederatai šaukėsi į pagalbą Jekateriną II. Ši ne veltui Simoną Kosakovskį ir kitus targovitėnus apdovanojo Rusijos ordinais jau 1793 m. Gardine, o šie, kaip rodo naujausi tyrimai, atsidėkodami kaip valstybinę šventę 1792 m. šventė ne Gegužės 3-iosios konstituciją, o Rusijos imperatorės Kotrynos II karūnavimo metines – spalį, o gruodžio mėnesį – jos vardadienį⁴³. Šiandieninių antigegužininkų alternatyvi orientacija į Masalskį ir targovitėnus nuosekliai turi suponuoti mintį, kad būtent Jekaterina II ir Muravjovas Korikas išgelbėjo lietuvybę⁴⁴.

Dabar svarbiausias klausimas: ar sunyko 1791 m. Lietuvos valstybė? Kaip žinoma, Liublino unijoje J. J. Chodkevičius

⁴² *Trumpa V. Lietuva XIX amžiuje*. Chicago, 1989, p. 67.

⁴³ *Kiaupa Z. Švenčianti Stanislovo Augusto valdymo laikų Lietuva ...*, p. 156.

⁴⁴ Žr. 10 išnašą.

⁴¹ Žr. *Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 24.

visiems susuko galvas antspaudų klausimu ir Lietuva išliko ne kaip Lenkijos provincija, o federacinės ar konfederacinės LLV valstybės dalis. Gegužės 3-iosios konstitucija pagal Prancūzijos–Burgundijos analogiją iš tikrųjų siekė centralizuoti valstybę, LDK idėją laikydama Viduramžių decentralizacijos liekana. „Tautinio atbudimo“ dvasia išugdytam lietuviui – tai perdėm žiauru. Tačiau juk šiuo žvilgsniu Lietuvos idėjos išdavikais ir „nudžiūvusiom šakom“ turime paskelbti visus LDK miestus⁴⁵, LDK kariuomenę remiančius gyventojus⁴⁶ ir bajorų pavietų seimelius, kurie 1792 m. vasarį visi be išimties pritarė Konstitucijai (iš 33 seimelių 27 jai prisiekė)⁴⁷. Šiuo požiūriu Konstitucija Lietuvoje turėjo daugiau šalininkų nei Lenkijoje. Darius Kuolys klausia, kodėl už tėvynę kovėsi Pavlovo valstiečiai (beveik visi LDK priešakinės sargybos pulkuose), Lietuvai tarnavę totoriai, dalis žydų? Kodėl karštas reformų priešininkas M. Zaleskis vėliau rašė, jog po 1791 m. prasidėjo reikšmin-

giausia Lietuvos epocha, o Konstituciją jis vadina šlovinga?⁴⁸ Atsakymas labai paprastas: nes tie, kai kam šiandien atrodančys nereikšmingi nutarimai, XVIII a. pab. visuomenei buvo ištis revoliucingi. Ketverių metų seimo įstatymai sudarė sąlygas luomams pamažu jungtis į solidarią tautą, o Hugo Kolontajus buvo įsitikinęs, kad per keliolika metų evoliucijos būdu luomai galėtų būti panaikinti. Ko verta vien miestiečiams, o vėliau ir žydams garantuota asmens neliečiamumo teisė. Kaip žinoma, konstitucija įteisino miestiečių luomą *de jure*. Jam buvo suteiktos dalinės politinės teisės, kurios leido miestiečiams pajusti atsakomybę už valstybės likimą. Būtent todėl jie niekieno neverčiami masiškai dėjėsi prie 1794-aisiais prasidėjusio sukilimo, tai buvusi jų pilietiškumo išraiška⁴⁹.

Šiandien mūsų analizuojamas autorius teigia, kad Gegužės 3-iosios konstitucija net šiandien Lietuvoje buvo sutikta skeptiškai ir jau vien atvirkštinio įrodinėjimo reikšmė yra simptomiška – Lietuva, atseit, šiandien šios konstitucijos reikšmės nesupranta. Tačiau juk dar simptomiškiau, kad Lietuva yra pasirinkusi Vaižganto, o ne Viskanto akinius. 1791 m. Lietuvos visuomenė buvo apsisprendusi, jai nekilo klausimas dėl „lenkiškumo persvaros prieš lietuviškumą“, o kaip tik lietuviai ir lenkai, kaip lygūs su lygiais – šeši Lenkijos ir šeši LDK atstovai – posėdžiavo su SAP'u minėtame posėdyje. Lietuvos vyriausybė ir buvo Varšuvoje. Kitos vyriausybės nebuvo, nebent – ir vėl pakartojame – nebent ieškotume targovitenų pusėje.

⁴⁵ Žr. pavyzdžiui, Zigmanto Kiaupos išvadas apie Šiaulius, Telšius, Palangos miestelių naują suklestėjimą ir pilietinės visuomenės formavimosi užuomazgas Ketverių metų Seimo reformų įgyvendinimo metu – *Kiaupa Z. Op. cit.*, p. 14.

⁴⁶ Valdas Rakutis atkreipė dėmesį į didelius savanoriško Lietuvos gyventojų aukojimo kariuomenei mąstus. Jo nuomone, net negalima lyginti konstitucijos šalininkų ir priešininkų, nes pirmųjų skaičius siekė per šimtą tūkstančių, o antrųjų nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų asmenų – *Rakutis V. Keletas pastabų...*, p. 19–21.

⁴⁷ Žr.: *Szczygielski W. Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku. Łódź, 1994, p. 394–397. W. Szczygielski tyrimo išvados pateikiamos: Bardach J. 1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija..., p. 116. Priešiška Gegužės 3-iajai konfederacijai, kaip parodė R. Šmigelskytės-Stukienės tyrimai, Lietuvos bajorai pradėjo prisiekinėti tik po 1792 m. gegužės 22 d. Rusijos kariuomenės pradėtos intervencijos į LDK, o konfederatų skaičius sparčiai pradėjo didėti tik valdovui 1792 m. liepos 24-ąją perėjus į konfederatų pusę – *Šmigelskytė-Stukienė R. Op. cit.*, p. 95–100.*

⁴⁸ *Kuolys D. Op. cit.*, p. 207.

⁴⁹ *Brusokas E. Vilniaus tautinė gvardija 1794 m. sukilime // Laurynas Gucevičius ir jo epocha, p. 47; Rakutis V. Keletas pastabų...*, p. 17.

Šiuo požiūriu ir atkreipiamas dėmesys, kad Ignatas Masalskis kovojęs už Lietuvos bažnytinį savarankiškumą, o 1793 m. Targovicos konfederacija ir sugrąžino „gerąją“ Liublino unijos tvarką. Targovitėnų šalininkai šiuo atveju paprastai užmiršta, kad atsistojus į antilenkišką istorinę perspektyvą jau Liublino unija yra įvertinama kaip „tragedija“ (taip šis įvykis vertinamas ne tik iš Vaižganto, bet ir iš Adolfo Šapokos perspektyvos). Antra vertus, įvertinant Liublino unijos tvarkos grąžinimą pripažįstama, kad targovitėnai žiūri atgal, o ne į priekį, jiems Vasario 16-osios perspektyva yra tikrai ne arčiau negu tiems, kurie kūrė Gegužės 3-iosios konstituciją. Ieškantys Lietuvos valstybingumo alternatyvos Targovicoje vis dėlto neskaito „nereikšmingų įvykių“ dokumentų. Jei Gegužės 3-iają vykdoma tik „Lenkijos pertvarka“, kodėl konstitucijoje minima ne tik bendri valdovai, bet ir Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ir jo privilegijos Lietuvos bajorams?⁵⁰ Tačiau svarbiau kas kita – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė minima konstitucijoje tiek tiesiogiai (karaliaus titulaturoje), tiek netiesiogiai – nors kalbama apie vieną politinį organizmą, tautą, tėvynę, tačiau, nepaisant visų unitarinių tendencijų, konstitucijos teksto III ir IV skyriuose juodu ant balto parašyta „Respublikos valstybės“⁵¹. Kokią dar kitą daugiskaitą gali apimti ši formulė, jei ne Lenkiją ir Lietuvą? Negi Lenkijos ir Povilavos (prie Turgelių įkurtos Ksavero Bžostovskio) respublikas? Aišku, šios daugiskaitos Lietuvai Didžiajame seime buvo mažai. Kadangi Gegužės 3-iosios konstitucija

buvo atviras dokumentas, kurį kas 25-eri metai ne tik galima keisti, bet ir numatoma kurti jos dvasia jos vedinius – „ekonominę-moralinę konstituciją“ ir du teisės kodeksus – civilinį ir kriminalinį⁵². Todėl jau 1791 m. gegužę, iškart po konstitucijos priėmimo, prasidėjo diskusijos. Lietuva Gegužės 3-iają laikė savo nuolaida vardan valstybės stiprinimo (už konstituciją balsavo 30 iš 50 LDK seimūnų). Iki šiol mažokai tirta balsavusiųjų „prieš“ motyvai – jie visi pasisakė apskritai prieš konstituciją ar tik dėl Lietuvos teisių nepaisymo, neapsaugančio valstybės dualizmo. Taigi, jau gegužės 16 dieną priimtas įstatymas dėl kiekvieno trečio seimo Gardine ir atskirų Lietuvos atstovų sesijų, o birželio 24-ąją grįžtama prie istorinių Karūnos ir LDK terminų, Abiejų Tautų Respublikos sąvoka atsiranda komisijų įvardijimuose, atskirai vyksta kodifikacijos darbai.

Bet kuriuo atveju vėlesnių debatų pagrindu ir gimė dokumentas, kurį Lenkija pavadino savo kompromisu⁵³. 1791 m. spalio 20 d. Lietuvos delegacija Ketverių metų seime išsireikalavo konstitucijos pataisos, o tiksliau – konstitucijos išaiškinimo, kuris buvo pavadintas „Abiejų Tautų tarpusavio įžadu“. Jį Seimui pristatė LDK delegacijos vadovas, Seimo lietuviškosios pusės maršalka, mums jau žinomas Kazi-

⁵² *Grochulska B.* Tradycja Konstytucji 3 Maja. Zarys ogólny // Konstytucja 3 Maja. 200 lecie tradycji, pod red. B. Grochulskiej. Warszawa, 1994, s. 59.

⁵³ Viena iš konstitucijos autorių Hugo Kolontajaus teigimu: „Kilnus, o greičiau broliškas Karūnos provincijų pasiaukojimas palengvino viską. Vėl buvo atnaujinta Lietuvos ir Karūnos šventos unijos priesaika, priimtas nutarimas, pagal kurį pusę visų valdymo įstaigų sudaro Lietuvos, o kitą pusę Karūnos piliečiai, nors Lietuva, lyginant su Karūna, nei gyventojų skaičiumi, nei turtais net trečdaliu nesudaro“ – cit. pagal: *Bardach J.* 1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija..., p. 113

⁵⁰ 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija..., p. 14.

⁵¹ Ten pat, p. 17, 21.

mieras Nestoras Sapiega, o dėl teksto autorių iki šiol istoriografijoje nėra tvirtos nuomonės⁵⁴. Pagal šį įžadą Gegužės 3-iosios konstitucijos įtvirtintose pagrindinėse bendrose centrinės valdžios institucijose – kariuomenės ir išdo komisijose – Lenkija ir LDK turėjo turėti po lygiai narių, o komisijų pirmininkai turėjo būti paeiliui lenkai ir lietuviai. Tačiau dėl bendros Išdo komisijos lietuviai sutiko tik po to, kai „Abiejų Tautų tarpusavio išpareigojimas“ teisiškai įtvirtino LDK ir Karūnos lygia-teisiškumą. Ir konstitucijos pataisos autoriai bei amžininkai, ir šiandienos istorikai pripažįsta, kad taip buvo toliau įgyvendinama Liublino unijos idėja, tik pritaikyta naujos visuomenės poreikiams. Taigi, tiek Gegužės 3-osios konstitucija, tiek svarbių lietuviams dokumentų priėmimas – tai konstruktyvus, galima sakyti, įprastas, parlamentinio lietuvių ir lenko darbo pavyzdys. Jau ne kartą net lenkų istoriografijoje pabrėžta, kad lietuviai pasižymėjo partikuliarizmu, bet jis visada pasireiškėdavo svarstant antraeilės reikšmės klausimus, bet niekada nebuvo pasisakoma prieš vieną valstybę⁵⁵. Dar svarbiau tai, kad Konstitucija buvo, kaip minėta, santykinai laikinas dokumentas, o spalio 20-osios aktas tapo vadinamųjų *Pacta Conventa* dalimi, tai reiškia, kad Lenkijos ir Lietuvos įžadas iš tikrųjų yra nekeičiamas ir amži-

nas⁵⁶. Atkreiptinas dėmesys, kad ir mūsų aptariamas liepos 23-iosios posėdis vyko „Tarpusavio įžado“ dvasia, o gal net pagal jo raidę – Lenkijos ir Lietuvos dignitorių buvo po lygiai.

Aišku, problemų dėl Lietuvos vardo buvo ir yra. Juk net Lietuvos ir Lenkijos teisių suliginimo dokumento įvade kalbama tik apie „Lenkijos Respubliką“⁵⁷. Tai ir yra didysis baubas „tautinio atbudimo“ žvilgsnio lietuviams. Bet juk tai yra naujadaras – Konstitucijoje nėra LDK pavadinimo, tačiau nėra ir Lenkijos Karūnos bei buvusio Abiejų Tautų Respublikos pavadinimo. Be to, jau senokai atkreiptas dėmesys, kad žodžiai „lenkas“, „Lenkija“ funkcionavo dviem reikšmėmis: lenkas – kaip etninis lenkas (kaip rusas ar lietuvis) ir lenkas – kaip Abiejų Tautų Respublikos pilietis⁵⁸. Jau apgailestauta, kad, antrosios „lenko“ sampratos požiūriu Abiejų Tautų Respublikoje nesusiformavo žodžio „britas“ atitikmuo⁵⁹. Vis dėlto senalietuvių savimonė dar XX a. pradžioje ar net viduryje rodytų, kad keltinas klausimas – ar 1791-aisiais spalio 20-ą nesimatė Airijos ir Škotijos, Norvegijos ir Suomijos analogijos? Vairgantiniu žvilgsniu, šios analogijos – tragedija. Bet žinome, kad lietuvia-

⁵⁴ Bardach J. 1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija..., p. 112.

⁵⁷ 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija..., p. 55.

⁵⁸ „Dviejų Lenkijų“ koncepcijos pradininku laikomas: *Sukiennicki W.* Polityczne konsekwencje błędów semantycznego // *Zeszyty Historyczne*. Paryž, 1985, nr. 72, s. 19–33. (Pirmą kartą tekstas spausdintas: *Studies in Polish Civilization: Selected papers presented at the first congress of the Polish Institute of Arts & Sciences in America*, November 25, 26, 27, 1966 in New York, ed. D. S. Wandycz. New York, 1971). Už šias nuorodas esu dėkingas dr. Andrzejui Zakrzewskui.

⁵⁹ *Władactwi J.* „Lietuva, Tėvynė... mano?“ // *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 166.

⁵⁴ A. Šapoka ir, juo sekdamas, L. Mulevičius pataisos autoriais laikė Naugarduko vaivada Juzefą Nesiolovskį, Mstislavo vaivada Francišką Ksaverą Chominskį. (Žr. *Mulevičius L.* Lietuvos savarankiškumas..., p. 73.) O E. Raila atranda naujų autorių – Vilniaus atstovą Tada Korsaką ir Trakų atstovą Ignatą Sivickį. Žr. *Raila E.* Gegužės 3-iosios epocha // 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Vilnius, 2002, p. 74.

⁵⁵ *Zakrzewski A. B.* Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w., *Czasopismo prawno-historyczne*, t. LI, 1999, zes. 1–2.

kalbė lietuviybė, išdavusi nuoseklią Vaižganto idėją, paėmė iš Stalino rankų Vilnių ir kone visa atsidūrė Sibire. Ir būtų atsidūrusi visa, jei ne Stalino mirtis – tai taip pat žvilgsnis alternatyvios istorijos požiūriu.

Taigi, lietuviybės ženklų targovitėnų pusėje, kaip matėme, nerasta, o valstybingumo net ir Liublino unijos prasme jie neapsaugojo – ištikti antrojo ir trečiojo padalijimų šoko, kai kurie jų gyvenimo pabaigoje prašė užrašyti ant savo antkapių: „*Stulta mens nobis non scelerata fuit*“ („Kvailiai buvome, bet ne niekšai“). Kokia Lietuvos valstybingumo perspektyva buvo pasirinkus Rusijos kelią, parodė visas XIX a. – 1831 m. sukilimas, po jo ėjęs universiteto uždarymas ir kitos represijos, 1863 m. sukilimas ir po jo prasidėjusi „lietuviybės žiema“ – spaudos draudimas etc. Taigi 1792 m. liepos 23-iają Lietuva ir Lenkija rinkosi, su kuo – su netobulos laisvės Lenkija ar su despotine Rusija? 1791 m. LLV sukūrė pažangiausias to meto idėjas atitinkančią vertybę – konstituciją. Rusijai net iki bandymo sukurti konstitucinę monarchiją dar reikėjo daugiau kaip šimto metų – tą ji nesėkmingai bandė padaryti 1905-aisiais, sėkmingiau – 1917-aisiais, bet jau buvo per vėlu – bolševikai nušlavė visus šiuos bandymus. Kartais priekaištaujama Gegužės 3-iosios konstitucijai, kad ji nenaikino baudžiavos. Tokie priekaištai yra labai seni⁶⁰. Bet ji pirmą sykį Lietuvos istorijoje

⁶⁰ Jau 1885 m. JAV leidžiamame lietuvių laikraštyje rašyta: „Lenkai garbinę lenkišką konstituciją už tai, kad ji ponams valnybę ir lygybę patvirtino, o mes buvome spaudžiami baudžiavos vargdieniai. Ir mes už tai lenkų konstituciją turėtume garbinti ir girti? Lietuvninkų ji nei išlaisvino, nei sulygino su ponais“, žr. *Berenis V. LDK kultūros paveldo problema lietuvių nacionalinio judėjimo ideologijoje* (XIX a. pr. – XX a. pr.), p. 321; *to paties*. XIX a.: lietuviai ir lenkai // *Metai*. 1997, Nr. 11, p. 119.

suteikė politines teises miestiečiams, o valstiečių ir dvaro santykius ėmė valstybės globon. 1794 m. sukilėliai judėjo dar toliau. Vadinamieji Polaneco universalai numatė suteikti žemę tiems valstiečiams, kurie dėjosi prie sukilimo, – taigi tiems, kurie supranta, kas yra laisvė ir tėvynė.

Ar būtų kažko panašaus targovitėnų stovykloje ir jų tėvynėje Rusijoje? Ši prie baudžiavos naikinimo juk prieš tik po septynių dešimtmečių – 1861-aisiais. Nefantauzoms, kada Lietuvoje ir Lenkijoje būtų atsiradę geležinkeliai – bet tikrai anksčiau nei Rusijoje. Europos XIX a. istorija parodė, kad modernizacijos procesai yra glaudžiai susiję su nacionalinės savimonės atsiradimu ir nacionaliniais judėjimais. Taigi Lenkijos–Lietuvos valstybės išlikimo alternatyva teikė perspektyvų ir šia prasme. Potencialus miestelėnų (matomų jau 1791-aisiais) ir valstiečių pakilimas būtų atvėręs kur kas daugiau ateities kelių nei skambiai apie senosios Lietuvos valstybės tradicijas šnekėję, tačiau socialinio laisvėjimo procesui priešinęsi didikai targovitėnai, tapę „patriotais“ tiktai tada, kai buvo paliesti jų retrogradiniai socialiniai interesai. A. Kasperavičius yra priėjęs prie nedviprasmiškos išvados: „Gegužės 3-osios konstitucija neišvengiamai būtų tapusi savotišku tolesnės Lenkijos ir Lietuvos valstybės modernizacijos pagrindu ir katalizatoriumi.“⁶¹

Taigi, palyginkime mūsų analizuotą tekstą⁶² su Lenkijos istoriografijos grandu Juliuszo Bardacho, sureikšminusio 1791 m.

⁶¹ Istoriografijoje pastebėta, kad nuo pat konstitucijos priėmimo ji atliko dvejopą funkciją – egzistavo kaip programa, bet tuo pat metu jos kūrėjai stengėsi jai suteikti simbolinę rezultatųvį įvykdytos reformos (nors iki to buvo dar labai toli) prasmę. *Kasperavičius A.* 1791 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybės ..., p. 29–30.

⁶² Žr. 38 išn.

spalio 20-ąją, mintimis: „Galima manyti, kad, jei lietuvių tauta išliko, išsaugodama savo atskirumo savimonę ir savo valstybingumo tradiciją tam, kad 1918 m. atgautų nepriklausomybę, tai šiame reikale buvo dalelė nuopelnų ir tų, kurie Ketverių metų seime sėkmingai veikė, siekdami išsaugoti Didžiosios Kunigaikštijos atskirumą ir teisės Abiejų Tautų Respublikoje.“⁶³ Čia Gegužės 3-iosios epochai nepriekaištaujama, kad joje nebūta „lietuviško valstybingumo ir etnos perspektyvų“, o priešingai – šioje epochoje kaip tik matomos XIX–XX a. sandūros procesų, atvedusių į 1918-uosius, ištakos. Tačiau jei likimas nebūtų atmetęs 1792-ųjų alternatyvos, aišku, kad XX a. pradžioje nebūtų taip griežtai iškilusi Vilniaus problema, nes jis ir būtų buvęs „neužmigusias“ Lietuvos sostinė.

1921-ųjų gruodžio 24-oji

1921 m. gruodžio 24 d. Lietuvos vyriausybė savo notoje Tautų Sąjungai pranešė, jog „... iš pamatų ir visomis pusėmis apsvarsčiusi aukščiau minėtą Tautų Sąjungos Tarybos pasiūlymą, Lietuvos vyriausybė jaučiasi priversta su giliausiu pasigailėjimu pareikšti, kad ji negali priimti jai rekomenduoto

susitaikymo“⁶⁴. Čia buvo turimas galvoje vadinamasis Pauliaus Hymanso⁶⁵ projektas⁶⁶, pateiktas deryboms 1921 m. rugsėjo 8 d. Ženevoje. Aišku, tai buvo Kūčių vakaro belaukiančios Vyriausybės noras „be skolų“ sulaukti Kalėdų. Esmingai apsipręsta pora dienų anksčiau – 1921 m. gruodžio 22 d. įvyko balsavimas Lietuvos Seime. Visos partijos vienu balsu pasisakė prieš Hymanso projektą⁶⁷.

Ko buvo atsisakoma? Hymanso projekte buvo pripažįstamos savarankiškos Lietuvos ir Lenkijos valstybės, tarp kurių siena pradedant vadinamąja Curzono linija⁶⁸ eina iki Nemuno, aplenkiant Gardiną vėlgi Nemunu iki Berezinos įtakos ir toliau tiesiai į rytus iki Rygos sutartimi nustatytos sienos, valstybių ryšys yra tik bendros Užsienio reikalų bei Ekonominės tarybos, kuriose valstybės turi po lygiai narių, šios

⁶⁴ Lietuva. 1921, gruodžio 31, Nr. 294 (822), p. 1.

⁶⁵ Paulius Hymansas – Belgijos užsienio reikalų ministras, Tautų Sąjungos pirmininkas 1920–1921 m., o kartu Tautų Sąjungos įgaliotinis Lenkijos ir Lietuvos konfliktui dėl Vilniaus spręsti.

⁶⁶ Projekto tekstas prancūzų kalba spausdintas Lietuvos užsienio reikalų ministerijos leidinyje: Confit Polono-Lithuanien. T. 1. Question de Vilna 1918–1924. Kaunas: Ministère des affaires étrangères, 1924, p. 250–256; Projekto tekstą anglų kalba Ženevoje leistame 1921 m. rugsėjo 8 d. Tautų Sąjungos komunikate (Societe des Nations. Différent entre la Pologne et la Lithuanie: Project d'accord préparé par M. Hymans = League of Nations. Dispute between Lithuania and Poland: Draft Agreement prepared by M. Hymans, Geneva, 1921), taip pat rugsėjo 14 d. komunikata su lietuvių delegacijų siūloma redakcija iš Jungtinės Karalystės Nacionalinio archyvo parūpino Andrius Grodis. Už kopijas jam nuširdus ačiū. Laikraštinės projekto publikacijos: Lietuva, 1921, rugsėjo 9, p. 1; Laisvė. 1921, rugsėjo 11, p. 1.

⁶⁷ Grodis A. Lietuvos politinių partijų požiūris į Lenkiją 1920–1926 metais: nuo *modus vivendi* paieškų iki nuolatinės konfrontacijos // Lietuvos istorijos studijos. 2018, t. 21, p. 50.

⁶⁸ Šiuo terminu buvo apibūdinama Lenkijos ir Lietuvos riba palei Seinus, nustatyti vokiečių diplomatų Kaune ir Varšuovoje 1920 m. rugsėjį, siekiant sulaukyti lenkus nuo pakartotinio puolimo rytų kryptimi. Žr. Senn A. E. Dėl pavadinimo „Kerzono linija“ // Lietuvos istorijos studijos. 1992, Nr. 1, p. 19–20.

⁶³ Bardach J. Konstytucja 3 maja a „Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów“ 1791 roku // Studia Iuridica. 1992, t. 24, p. 26. 1791 m. epochos LLV dualizmo įžvalgoje Bardacho vaidmuo yra reikšmingiausias. Tačiau reikia pabrėžti, kad nuo 1982 m., kai pasirodė Jerzy Maleco straipsnis (*Malec J. Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792) // Czasopismo prawno-historyczne. 1982, t. 34, zes. 1, s. 31–50*), skirtas nagrinėti Lietuvos ir Lenkijos santykių Ketverių metų seimo metu, lenkų historiografija atsisako „Jogailaičių idėjos“ ir kalbų apie Lietuvos suvereniteto netekimą 1387, 1569 ar 1791 metais. Žr. dar: Malec J. Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w czasach nowożytnych. Kraków, 1999, s. 129; *Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. Warszawa, 2001, s. 58–59.*

institucijos turės tik studijuoti klausimus, kurie domina abu kraštus, jos skirtos „periodinėms vyriausybės konfederacijoms“, o karo reikaluose kalbama apie „kooperaciją“. Lietuvos valstybėje – dvi oficialios kalbos: lenkų ir lietuvių. Vilnius – Lietuvos sostinė, Vilniaus kraštas, nors ir vadinamas kantonu, yra Lietuvos dalis, turinti teritorinę autonomiją. Jo, o kartu ir Lietuvos, rytinės sienos brėžiamos pagal nustatytas Lenkijos ir Sovietų Rusijos 1921 m. kovo Rygos sutartimi⁶⁹. Tai reiškia, kad Lietuvos sienos eina dar 30–70 km ryčiau nei nubrėžtos 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutartyje. Papildomame Hymanso projekto protokole teigiama, kad „visi Vilniaus kantoną okupavę daliniai, kilę ne iš šios teritorijos, turi būti kiek galint greičiau atitraukti“. Taigi, Lietuvą su Lenkija pagal šį projektą jungia net ne federacija, o tik vyriausybės pasitarimai – „konfederacijos“, ir kariuomenių „kooperacijos“. Vadinasi, šį projektą net nebūtina vadinti „federalistiniu“.

Atrodytų – Vilnius tiesiog ant lėkštutės pateikiamas Lietuvai. Žinant, kad Lenkijos ir net Lietuvos lenkų radikalai kategoriškai prieštaravo šiam projektui⁷⁰, banaliu lietuvišku protu galėtume sakyti – jei lenkai pyksta, vadinasi, kažkokios naudos Hymanso projekte Lietuvai yra. Juo labiau kad 1920 m. rugsėjo 20 d. Tautų Sąjungos taryba buvo priėmusi rezoliuciją – Hymanso pasiūlyta Lietuvos ir Lenkijos sutartis yra galutinis sutarties projektas, o ne pagrindas diskusijoms⁷¹. Tai reiškia, kad

ne tik lietuviai, bet ir lenkai turi šį reikalą „praryti“. Iš tikrųjų, Lenkijos atstovas Tautų Sąjungoje Szymonas Askenazy'as 1921 m. rugsėjo 16 d. į Varšuvą praneša – Paryžius yra Londono verčiamas neberemti Varšuvos, todėl gali tekti priimti Hymanso projektą⁷², o rugsėjo 19 d. Tautų Sąjungos tarybos posėdyje net siūlo grįžti prie derybų remiantis ankstesniu – pirmuoju (apie tai – vėliau) Hymanso projektu⁷³. Dabar tikrai galime įsivaizduoti, kad tai buvo paskutinė proga Lietuvai atgauti istorinę sostinę Vilnių ne iš Stalino rankų, o kompromiso būdu, remiant Vakarams, o ypač tuo metu tikrai ar įsivaizduojamai pasaulio diplomatijos sostinei Londonui.

Kodėl tai kelia nuostabą 1921-ųjų metų netiriantiems istorikams? Todėl, kad dar 1921 m. lapkričio 1 d. Lietuvos ambasadorių⁷⁴ konferencija Kaune⁷⁵ buvo konstatavusi, kad už griežtą Pauliaus Hymanso projekto atmetimą nepasisako niekas⁷⁶, o

⁷² *Žepkaitė R.* Diplomacija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m. Vilnius, 1980, p. 152–153.

⁷³ *Žr. Jegelevičius S.* Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas // Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997, p. 185.

⁷⁴ Nesiveldami į diplomatinį rangų subtilybes, šiandieną daugiau sakantį „ambasadoriaus“ rangą suteikėme to meto „atstovams“. Konferencijoje, vykusioje spalio 18–lapkričio 5 d. šalia užsienio reikalų ministro Juozo Purickio, viceministro Petro Klimo, departamentų direktorių ir kitų šios ministerijos pareigūnų dalyvavo 8 „atstovai“. Iš jų diskusijose dėl Hymanso projekto aktyviausi buvo penki: Tomas Norus Naruševičius (Didžioji Britanija), Jurgis Šaulys (Italija), Oskaras Milašius – Liubicz-Miłosz (Prancūzija), Ignas Jurskūnas-Šeinius (Suomija), Vaclovas Sidzikauskas (Šveicarija). Spalio 27 d. į konferenciją atvyko ir derybų Ženevoje dėl Hymanso projekto delegacijos pirmininkas Ernestas Galvanauskas.

⁷⁵ Konferencijos posėdžių protokolus paskelbė: *Tamošiūnas M.* Lietuvos užsienio atstovų konferencija Kaune 1921 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 1995. Vilnius, 1996, p. 241–266.

⁷⁶ *Tamošiūnas M.* Op. cit., p. 257.

⁶⁹ *Project d'accord préparé par M. Hymans...*, p. 1.

⁷⁰ *Žr.*, pavyzdžiui, *Gzella J.* Svariausias argumentas – ginkluota jėga (Władysława Studnickio politinis radikalizmas) // Darbai ir dienos. 2004, Nr. 40, p. 145–155.

⁷¹ *Žepkaitė R.* Lietuvių tautos kova prieš imperialistų mėginimus pajungti Lietuvą Hymanso projekto pagalba // LTSR mokslų akademijos darbai, serija A, 2 (13), 1962, p. 113.

lapkričio 5 d., regis, buvo padariusi sprendimą priimti Tautų Sąjungos pasiūlymą, tiesa, pasilikdama „sau teisę daryti rezervus sutartį vykdant“⁷⁷. Projektas jau buvo pristatytas anksčiau: Lietuvos derybų delegacijos Briuselyje ir Ženevoje vadovas Ernestas Galvanauskas 1921 m. spalio 16 d. pranešime teigė: „Jei duosime teigiamą atsakymą [...] būsime apginti nuo priešininko karo žygių prieš mus; tuo tarpu mūsų kova dėl teisingų reikalavimų galės eiti toliau ir ji visada bus rišama tarptautinėj plotmėj.“⁷⁸ Reziūmavo: Hymanso projekto atmetimas atneš Lietuvai užgrobimą karine jėga ir Lietuvos valstybės žlugimą. Ambasadorių konferencijoje svarstant šį projektą Lietuvos ambasadorius Helsinkyje Ignas Šeinius kategoriškai teigė – Hymanso projekto atsisakymas reikštų Lietuvai didžiausią tarptautinį smūgį ir „būtų suvoktas kaipo koks kontaktas su bolševikais“⁷⁹. Lietuvos ambasadoriaus Londone Tomo Naruševičiaus manymu, atsižvelgiant į pasaulyje „augančią anglų įtakmę“⁸⁰, „atmetimu supykintume net ir anglus, nustotume simpatijos ir visame pasaulyje, o tai būtų mums pražūtis“, ir toliau: „Rusai gi sumušę lenkus niekuomet, net ir nesusidėjus mums su lenkais, nepagailėtų mūsų nepriklausomybės. Bet tokiam karui atsitikus, mes gautumėm pagalbą iš Santarvės valstybių, kad nors ir ginklais.“⁸¹ Jo manymu, Hymanso projekto atmetimas –

tai išėjimas iš Santarvės valstybių orbitos, „o vokiečiai ir rusai nepasigailėtų Lietuvos patekus jų politikos reikalų sferon“⁸². Diplomatai konstatavo, kad absoliutus Hymanso projekto atmetimas reikštų, jog Lietuva atsisako Vilniaus: tai „pastatytų Lietuvą beteisės keliu ir padarytų Vilniaus bylą lenkų vidaus klausimu, gi priėmimas duotų galimybę kovoti dėl visiško iš Lenkijos iškėlimo išsiliuosavimo“⁸³. Tiesa, nuomonių būta įvairesnių – bene kritiškiausias Hymanso projekto atžvilgiu buvo Petras Klimas, labiau pabrėžiantis vidaus politikos konsteliacijas, o ne tarptautinį kontekstą. Gal šį kritiškumą lėmė geresnis Lietuvos realijų suvokimas, nei tai, apie ką kalbėjo ambasadoriai? Bet ne – pasirodo, už projektą buvo ir dauguma Vyriausybės, kurią sudarė Seime daugumą turinti krikdemų ir liaudininkų koalicija, o Vyriausybei vadovavo liaudininkas Kazys Grinius. Jis savo prisiminimuose rašė: „Mano kabineto nariai [...] nebuvo per daug priešingi Hymanso projektui, bent jam priimti būtų Kabinete susidariusi dauguma.“ Toliau: „Man atrodė, kad Hymanso projektas reikėjo priimti“, nes tuo metu tai buvusi vienintelė ir paskutinė galimybė atgauti Vilnių. Pagaliau ir dėl artimesnio bendradarbiavimo su Lenkija – „Lietuva nebūtų nukentėjusi, greičiau sustiprėjusi“⁸⁴. Pasirodo, kad net partijose nebuvo taip, kaip kalbėta konferencijoje: Seimo valdančiojoje koalicijoje esančių krikdemų pažiūras atspindėjo jau 1921 m. rugsėjo 10 d. „Laisvėje“ pasirodęs krikščionio demokrato Steigiamojo seimo

⁷⁷ Taip suformuluotas siūlymas lapkričio 4 d. posėdyje – ten pat, p. 259. Tiesa, R. Žepkaitė mini, kad lapkričio 7-osios baigiamajame posėdyje nutarta ieškoti, kaip atsisakyti Tautų Sąjungos pasiūlymų – žr. *Žepkaitė R.* Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918–1922 m.). Vilnius, 1973, p. 128–129.

⁷⁸ *Žepkaitė R.* Lietuvių tautos kova..., p. 113–114.

⁷⁹ *Tamošiūnas M.* Op. cit., p. 256.

⁸⁰ Ten pat, p. 249.

⁸¹ Ten pat, p. 254.

⁸² Ten pat, p. 256.

⁸³ Ten pat.

⁸⁴ Žr. *Butkus Z.* Dr. Kazys Grinius // Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997, p. 243.

nario Eliziejaus Draugelio straipsnis, kuriame raginama „susiderėt“ su Lenkija, „atgaut šio kioj ar tokioj formoje Vilnių ir Klaipėdą“, užsitikrinti *de jure* pripažinimą⁸⁵, o rugsėjo 20 d. net kritiškiausiai iš krikščionių demokratų apie projektą atsiliepęs Justinas Staugaitis pasisakė: „Nors Lenkija yra didžiausias mūsų priešininkas, tačiau mes turime su ja bendrų interesų, būtent, apsiginti nuo Rytų.“⁸⁶ Netgi ūkininkų interesams (apie jų svarbą šioje byloje – toliau) atstovaujančios liaudininkų partijos frakcijos Seime posėdyje rugsėjo 22 d. Mykolas Sleževičius pranašiskai kalbėjo, kad susitarti su Lenkija reikia dėl Vokietijos ir Sovietų Rusijos grėsmės – „vieną ir kiti žiūri į mažąsias valstybes, kaip į komediją, kurią reiks likviduoti, o kol kas negalima leisti susikalbėti“⁸⁷. Sleževičiaus pozicija šiandien apibūdinama taip: negalima pasikliauti Rusija ir Vokietija, nes jos dėl Baltijos šalių gali tarpusavyje susitarti. Mat abi didžiosios valstybės nori sunaikinti Lenkiją, o tada likviduos ir mažąsias valstybes, Hymanso projekte nėra unijos požymių, o Lietuva dūsta be Vilniaus ir Klaipėdos, taip pat be tranzito⁸⁸.

Taigi, apibendrinkime – 1921 m. rugsėjį beveik visas Lietuvos politinis elitas buvo už antrąjį Hymanso projektą, o kai kas net pranašiskai numatė – šio projekto atsisakymas yra Vilniaus praradimas, kartu – Londono ir kitų Vakarų sostinių paramos netekimas ir atsidūrimas Rusijos ir Vokietijos gniaužtuose.

Kodėl šių dalykų nėra istoriografijoje ir istorinėje sąmonėje? Pirmas atsakymas – istoriografinės manipuliacijos: Hymanso projektai buvo du, o visa kritika yra skirta pirmam. Kaip žinoma, 1921 m. gegužės 20 d. Briuselyje pateikto pirmojo Paulio Hymanso projekto Lietuva, regis, su pagrindu bijojo. Pagal šį projektą: Lietuva – federacinė dviejų lygiateisių (savarankiškų) kantonų – Vilniaus ir Kauno – valstybė, nors Vilnius pripažįstamas Lietuvos sostine. Lietuva ir Lenkija pripažįsta viena kitos nepriklausomybę, bet numatomos bendros Lietuvos ir Lenkijos federacijos institucijos – ekonominės ir užsienio politikos tarybos, kuriose abiejų šalių atstovų skaičius vienodas. 1921 m. balandžio pabaigoje–gegužės pradžioje Lietuvos delegacijos Briuselyje posėdžiuose pripažinta, kad, priėmus projektą, padidėtų lietuvių lenkėjimo pavojus, ekonominis Lietuvos gyvenimas būtų pajungtas Lenkijai, Lenkija galėtų kištis į Lietuvos vidaus gyvenimą⁸⁹. Jau tuo metu Antanas Smetona nerimavo, kad kantonų sistema pakirs savarankišką lietuvių politinį veikimą Vilniuje, Kauno Seimas ir jo vyriausybė pavirs provincijos valdžia, o Vilniuje lietuvių partijos, negalėdamos išsimušti priešakin, stos opozicijon⁹⁰. Kantoninis modelis iš tikrųjų labai priminė Želigowskio konstruojamą „Vidurio Lietuvą“ su Vilniumi, prijungus prie jos Kauno ir Minsko Lietuvos. Taigi, tarpukario oficialioji interpretacija⁹¹ matė tik pirmąjį Hymanso projektą. Šią tendenciją kartojo

⁸⁵ Žr. Grodis A. Op. cit., p. 48.

⁸⁶ Ten pat.

⁸⁷ Ten pat, p. 49.

⁸⁸ Butkus Z. Federalistinių idėjų recepcija Lietuvoje 1918–1922 m., p. 8. Šis Zenono Butkaus tekstas, įteiktas projektui „LDK paveldo dalybos“, yra dar neskelbtas. Už leidimą pasinaudoti jo rankraščiu nuoširdžiai dėkojame.

⁸⁹ Žr. Žepkaitė R. Diplomacija..., p. 154.

⁹⁰ Žr. Kasperavičius A. Alternatyvos ginklui (Tautininkai ir „Vidurio Lietuva“) // Darbai ir dienos. 2004, Nr. 40, p. 234.

⁹¹ Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Kaunas, 1928 (fotografuotinis leidimas: Kaunas, 1990), p. 108.

išėivijos istoriografija⁹². Įdomiausia, kad ši pozicija išsiskleidė ir sovietinėje istoriografijoje, amžinu lietuvių tautos draugu ir pasauliniu gėrio centru laikiusioje Maskvą ir siekusioje parodyti jos „nuopelnus“ Kau- no Lietuvai. Suplakus abu projektus į vieną ir vartojus tik vienaskaitą, visa Pauliaus Hymanso ir Tautų Sąjungos akcija, kaip skelbė net vieno teksto pavadinimas⁹³, yra tik „imperialistų mėginimai pajungti Lietuvą Hymanso projekto pagalbai“.

Vadinasi, virsmas prasidėjo tik griuvus sovietijai ir pradėjus abejoti ne tik sovietinės, bet ir tarpukario bei išėivijos lietuviybės mitais. Jau 1992-aisiais Česlovas Laurinavičius pamato 1920-ųjų liepos 12-osios sutarties antrojo straipsnio slap- tajį protokolą⁹⁴ ir pradeda kritiškų Lie- tuvos diplomatijos ir užsienio politikos svarstymų tradiciją. 1994-aisiais Zeno- nas Butkus išryškina tautininkų žaidimus 1920–1924 m. su Sovietų Rusijos amba- sada Kaune⁹⁵. 1997-aisiais išėina kolekty- vinė monografija, kurioje Sigitas Jegelevi- čius, Gediminas Rudis ir Zenonas Butkus pateikia reljefiškas Ernesto Galvanausko, Augustino Voldemaro ir Kazio Griniaus politines biografijas⁹⁶, iš kurių paaiškė-

ja antrojo Hymanso projekto šalininkai ir priešininkai Lietuvoje. Tais pačiais metais Tomas Venclova paskelbia pirmiau mi- nėtą straipsnį⁹⁷, kur, pamačius Hymanso projekto šalininkus, „demandtiškai“ su- formuluota Vilniaus likimo alternatyva⁹⁸. 2002-aisiais „Darbai ir dienos“ visą numeri paskiria Lietuvos diplomatijai, o Algiman- tas Kasparavičius kalba apie „iracionalią- ją“ Lietuvos diplomatiją Vilniaus klausi- mu iškalbingai pavadintame tekste „Don Kichotas prieš Prometėją“⁹⁹. 2004-aisiais tie patys „Darbai ir dienos“ visą tomą pa- skiria „Vidurio Lietuvos“ problematikai ir skelbia įžvalgius Algimanto Prazausko ir kitų ne tik Lietuvos autorių tekstus. Algis Povilas Kasperavičius šiame rinkinyje pa- rodo¹⁰⁰, kad net Smetona, pasisakydamas prieš Hymanso projekto numatytą teritori- nę Vilniaus autonomiją ir kaip išeitį nuro- dydamas Suomijos pavyzdį, buvo už lenkų kultūrinę autonomiją ir dvikalbystę, o Čes- lovas Laurinavičius pamato kokybinį an- trojo Hymanso projekto skirtumą Lietuvos naudai nuo pirmojo¹⁰¹. Ir vis dėlto drįstu- me teigti, kad ir šiandien Hymanso projek- to byla tebesuvokiama fragmentiškai – tik Zenonas Butkus pradeda sistemiškiau tirti

⁹² Žr., pavyzdžiui, *Daugirdaitė-Sruogienė V. Lie- tuvos istorija*. Vilnius, 1990 (pirmas leidimas: Chicago, 1987), p. 326; *Čepėnas P.* Naujųjų laikų Lietuvos istori- ja. Vilnius, 1992, t. 2, p. 651.

⁹³ *Žepkaitė R.* Lietuvių tautos kova..., p. 113.

⁹⁴ *Laurinavičius Č.* Lietuvos–Sovietų Rusijos tai- kos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema). Vilnius, 1992, p. 149–152.

⁹⁵ *Butkus Z.* Jei opozicija gauna paramą iš svetur... // *Kultūros barai*. 1995, Nr. 8 / 9, p. 80–84; *to paties*. SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940 m. // *Darbai ir die- nos*. 1998, Nr. 7, p. 140–161; *to paties*. Išorės fakto- rius vidaus politikoje. Diskusijos // Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetyt. Vilnius, 1999, p. 37–55.

⁹⁶ Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997.

⁹⁷ Žr. 22 išnašą.

⁹⁸ 1921 m. Hymanso projekto šalininkai Ernestas Galvanauskas, Oskaras Milašius, Vaclovas Sidzikaus- kas, Tomas Naruševičius lietuvių spaudoje buvo išplūsti kaip norį parduoti lenkams Lietuvą. Žr. *Venclova T.* Pra- rasto orumo beiėskant..., p. 7–8.

⁹⁹ *Kasparavičius A.* Don Kichotas prieš Prometėją: Tarpukario lietuvių–lenkų iracionalioji diplomatija // *Prievartas vaisiai: Lietuvos–Lenkijos santykiai 1920–1940 metais* (atspaudas iš: *Darbai ir dienos*. 2002, t. 30). Kaunas, 2002, p. 5–28.

¹⁰⁰ *Kasparavičius A.* Alternatyvos ginklų..., p. 229–230.

¹⁰¹ *Laurinavičius Č.* Kodėl abejota, bijota ir atsiri- bota? // *Darbai ir dienos*. 2004, Nr. 40, p. 257.

Hymanso projekto likimą¹⁰². Tačiau net ir iš visų šių darbų taip ir neišku, kas įvyko 1921-aisiais per tuos ne visai du mėnesius tarp lapkričio pradžios ir Kalėdų? Kodėl, anot Klimo, „padorus pilietis nebegalėjo hymansininku dėtis, [...] realiai galvojanti politiką parbloškė ura-patriotiškai skeryčiojantis demagogas“? Iš kur atsirado „antihymansininkų legionai“¹⁰³?

Sovietinėje istoriografijoje kartais buvo rašoma, kad viską lėmė „liaudies“ pasipiktinimas¹⁰⁴. Net šiandien pasakoma apie „tautos“ arba „visuomenės“ pasipiktinimo bangą. Kas ta „liaudis“, „tauta“ ir „visuomenė“? Kur ir kokių būta protesto mitingų ir rezoliucijų? Kodėl „pilietinė visuomenė“ rengia anoniminius protestus ir iš kur mažai raštingoje visuomenėje atsirado tiek rašančiųjų? Ambasadorių konferencija juk buvo konstatavusi, kad sodžius – pasyvus¹⁰⁵. Negi klydo?

Žinome vieną tikrą faktą – lapkričio 25 d. buvo įvykdytas pasikėsinimas prieš Ernestą Galvanauską – naktį ant jo miegamojo palangės padėtas sprogmuo nuniokojo butą, o pats šeimininkas stiklo ir plytų skeveldrų sužeistas į pakaušį, nugarą ir kojas buvo paguldytas į ligoninę¹⁰⁶. Nepaisant pasikėsinimo, pats Galvanauskas nenorėjo, kad Vyriausybės taktika dėl šio

pasikėsinimo keistųsi, net ir sklandant gandams, kad „Galvanauskas parduos Lietuvą Lenkijai“¹⁰⁷. Kas pasikėsino – net šiandien nežinome. Tai keista, juk pavyko ištirti ne vieną to meto kriminalinę aferą. Kadangi Hymanso projektu piktinosi kariuomenės vadai, šauliai ir tautininkai, dėl to paprastai pirštais rodoma į šią kompaniją. Tačiau to laiko žmonėms tai nebuvo aišku. Petras Klimas savo atsiminimuose rašė: „Tik po 40 metų teko išgirsti, kad atentatas buvo suruoštas kelių žmonių, tarp kurių buvęs rašytojas B. Sruoga, J. Strazdas ir du kariuomenininkai – Kalmanovičius ir Šemeta. Bet ar tai tikra?“¹⁰⁸

Atsiminimai atsiminimais, bet, regis, chronologiškai atentatui buvo labai artimas mįslingo „Lietuvos gelbėtojų komiteto“ atsišaukimas, išplatintas lapkričio pabaigoje Seime, kuriame iš Seimo narių buvo reikalaujama nesutikti su Vyriausybės nusistatymu priimti Hymanso sutarties projektą¹⁰⁹. Iki šiol nežinome, kas šį „nacionalinį gelbėtojų komitetą“ sudaro. Tada įtarimas krinta ant šaulių: 1921 m. lapkričio 13 d. Kauno šaulių visuotiniame susirinkime didelio pritarimo susilaukė kalbos, kad Hymanso projektas pražūtingas Lietuvos nepriklausomybei, ir tas, kas projektą priimtų ir pasirašytų, niekur nepasislėps nuo šaulių ir „kaipo tėvynės išdavikas bus tinkamai nubaustas“¹¹⁰. Todėl net sovietinėje istoriografijoje buvo pareikšta: „Nacionalistiniai šauliai, demonstruodami savo zoologinį „patriotizmą“, 1921 m. lapkričio 25 d. įvyk-

¹⁰² Žr. 71 išnašą.

¹⁰³ Butkus Z. Dr. Kazys Grinius..., p. 243.

¹⁰⁴ Už „liaudį“ pateikiami argumentai apie du – Tauragės ir Šiaulių – darbininkų mitingus ir protesto rezoliucijas Lietuvos vyriausybei – *Žepkaitė R. Lietuvių tautos kova* ..., p. 112.

¹⁰⁵ Minėtoje ambasadorių konferencijoje buvo konstatuota, kad „šalis, visų pirma sodžius, laikosi pasyviai ir indiferenciai“, kad „priešingas nusistatymas tai daugiau partijų ir jų vadų nesusistatymas“ – *Tamošiūnas M. Op. cit.*, p. 250.

¹⁰⁶ *Jegelevičius S.* Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas // Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997, p. 185.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 185–186.

¹⁰⁸ *Klimas P.* Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 322.

¹⁰⁹ Ten pat.

¹¹⁰ *Abromaitis A.* Kaip kito požiūris į Lenkiją (Lietuvos viešojo nuomonė 1920–1923 metais) // Darbai ir dienos. 2004, t. 40, p. 219.

dė pasikėsinią prieš E. Galvanauską¹¹¹. Tuo šiandien neabejoja ir Butkus – jo manymu, duomenų apie pasikėsinio rengėjus ir vykdytojus yra Rusijos archyvuose, ir visi tie duomenys liudija, kad tai – šauliai. Atentato ištakos – tarsi akivaizdžios: anoniminius laiškus grasindami atentatais Vyriausybės nariams siuntinėjo šauliai¹¹². Bet reikia prisiminti ir kariuomenę. 1921 m. rugsėjo 11 d. krašto apsaugos ministras Jonas Šimkus, vyriausiasis kariuomenės vadas Juozas Kraucevičius ir generalinio štabo viršininkas Maksimas Katche griežtai slaptame rašte vyriausybei pranešė apie didėjančią kariuomenės nepasitenkinimą derybomis Ženevoje ir įspėjo dėl galimų jo padarinių: „Karo konvencija su lenkais bus kariuomenės priimta kaip mūsų valdžios susilpnėjimo ženklas ir gali būti mūsų valdžiai užmesta kaip išdavimas.“¹¹³ Nuomonė ir nepasitenkinimas – jau po dviejų dienų nuo projekto paskelbimo tautininkų redaguojamoje „Lietuvoje“, dar iš tikrųjų net nežinant, ką atsakys Lietuvos derybų delegacija?!

Vis dėlto šiandien manoma, kad antihymaninę kampaniją suorganizavo tautininkai¹¹⁴. Juk lygiai taip pat, kaip ir kariuomenės vadų kreipimasis, po dienos nuo Hymanso projekto publikacijos rugsėjo 10 d. jų dienraštyje „Lietuva“ buvo sakoma: „Ne tik atskiri kurie nors siūlomo projekto straipsniai, bet bendra jo pamatinė tendencija verčia mus šiuo metu daryti kiekvieną žingsnį didžiausiu atsargumu, įtempti ištvermę, jei nenorime pradėti eit Liubli-

no ir Horodlės keliais.“¹¹⁵ LDK istorijos interpretacijos veiksnys įjungiamas visu pajėgumu. Labiausiai baiminamasi Lenkijos, o ne Rusijos, taip aiškiai pasirenkant ne Viskanto matymo alternatyvą. Juk ir anksčiau tautininkai propagavo orientaciją vien į Rusiją. 1920 m. Berlyne išspausdintoje savo brošiūroje „Lietuva ir Lenkija“ Augustinas Voldemaras teigė: Rusijos jungas žinomas, todėl geresnis. O ir vėliau jie tvirtino, kad tik Sovietų Sąjunga gali padėti Lietuvai atgauti Vilnių ir apsiginti nuo Lenkijos; už tai Kazys Grinius juos vadino „rusofilais“¹¹⁶. Galėtume tai laikyti natūralia tautininkiškumo ideologijos sklaida – juk Lenkijos tautiniai demokratai taip pat didesniu priešu laikė Vokietiją, o ne Rusiją. Tačiau būta ir papildomo veiksnio. Zenonas Butkus atkreipė dėmesį į subtilų aspektą: tautininkai 1920–1924 m. už savo antilenkiškus straipsnius buvo apmokami „poštučnu“ – po 100 dolerių už kiekvieną antilenkišką straipsnį¹¹⁷. Antanas nepasirašinėdavo, o visiems žinoma Zofija imdavo¹¹⁸. O gal ir už 1921 m. rudens anoniminių skundų, o gal ir atentato prieš Galvanauską slypi kažkas panašaus? Gal šiuo atveju viskas kainavo pigiau, o gal už „patriotines“ paslaugas net nereikėjo mokėti, o tik patapšnoti per petį?

¹¹⁵ *Abromaitis A.* Op. cit., p. 223 (16 išnaša). Panašiais žodžiais A. Smetona baiminosi pirmojo Hymanso projekto priėmimo – „projektas toliau veda Lietuvą į Lenkiją negu Liublino uniją“ – *Žr. Grodis A.* Op. cit., p. 47.

¹¹⁶ K. Grinius straipsnyje „Mūsų rusofilai“ (Lietuvos žinios. 1924, vasario 26) ir kitose publikacijose nurodė, kad šie teiginiai iš piršto laužti – SSRS neatsisakė carinės Rusijos imperializmo, naivu tikėtis, kad „geroji Rusija“ visiškai nesavanaudiškai ims ir perduos Vilnių Lietuvai. *Žr. Butkus Z. Dr. Kazys Grinius*, p. 250.

¹¹⁷ *Žr. 78 išnaša.*

¹¹⁸ *Butkus Z.* Jei opozicija gauna paramą iš sve-tur..., p. 84.

¹¹¹ Ten pat.

¹¹² *Žepkaitė R.* Lietuvių tautos kova ..., p. 114.

¹¹³ Ten pat.

¹¹⁴ *Rudis G.* Augustinas Voldemaras – nemokėjęs pralaimėti politikas // Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997, p. 38.

Visa tai, aišku, lieka spėliojimai. Tačiau kad ir kaip ten būtų, Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisaras Georgijus Čičerinas derybų dėl Hymanso projekto nutraukimą laikė didžiausia Sovietų Rusijos diplomatinės sėkme – Sovietų Rusijos Užsienio reikalų liaudies komisariatas savo 1921 m. darbo ataskaitoje, pateiktoje Rusijos IX Tarybų suvažiavimui, Lietuvos poelgius įvertino kaip vieną iš didžiausių savo veiklos nuopelnų¹¹⁹. Kaip to pasiektą? Dar sovietinėje istoriografijoje buvo atkreiptas dėmesys, kad 1921 m. pavasarį Čičerinas per Lietuvos atstovą Maskvoje Jurgį Baltrušaitį pranešė Lietuvos vyriausybei, jog Lietuvos ir Lenkijos susijungimas būtų iš esmės priešingas patiems elementariausiems lietuvių tautos interesams, o Tarybų Rusijos atžvilgiu reikštų mėginimą įjungti Lietuvą į priešišką Sovietų Rusijai bloką¹²⁰. Šiandien surasti nauji dokumentai rodo, kad Sovietų Rusija ne dėl pasaulinės revoliucijos, kaip 1920-aisiais, bet dėl bado 1921-aisiais vėl ruošėsi pulti Lenkiją. Čičerinas 1921 m. liepos 20 d. visiškai slaptu raštu Sovietų Rusijos atstovui Lietuvoje Semionui Aralovui prašo pranešti, kokiais grūdų ištekliais disponuoja Lietuva¹²¹; nuo to priklausys – verta ją pulti ar ne. Lietuvai, tiesa, pranešama, kad vis tiek teks pulti – tačiau ne dėl grūdų, o dėl Hymanso projekto. Veikiama per Lietuvos pasiuntinį Maskvoje Baltrušaitį. Šis iš Maskvos siuntė alarmuojančius ir gąs-

dinančius pranešimus. Jo manymu, Rusija ruošiasi pulti Lenkiją, ir ne bet kaip, o nežmonišku būdu ir barbariškais metodais, o čekistai prisiekę, kad „Lenkija bus iššluota geležine šluota“. Vadinasi, toks pat likimas ištiks ir Lietuvą, jei tik ji priims Hymanso projektą ir tokiu būdu sudarys sąjungą su Lenkija, o jei nepriims – Rusija padės apsiginti nuo Lenkijos. Tai nebuvo asmeninė Baltrušaičio nuomonė, o autentiškai pateikta Sovietų vadovybės pozicija. Sovietų pasiuntinys Lietuvoje Aralovas Lietuvos vadovams karštingiškai aiškino iš esmės tuos pačius dalykus, kuriuos ir Sovietų politikai Baltrušaičiui¹²².

Taigi, ar Maskva apsiribojo daryti poveikį tik diplomatiniais kanalais – nežinome. Bet kuriuo atveju vis tiek visi iki šandien laikosi nuomonės – Hymanso projektas atmestas tautininkų, šaulių ir kariuomenės pastangomis. Vis dėlto kai kas abejoja tautininkų galiomis ir poveikiu kariuomenei ir šauliams – Jėgelevičiaus manymu, šis ryšys dažniausiai matomas iš 1926 m. perversmo perspektyvos. Iš tikrųjų tautininkų 1921 m. Seime nebuvo, nebuvo jų ir 1920 m. liepą. O juk būtent tada buvo pradėta kokuoti su bolševizmu, taigi, tuo užsiėmė ne tik tautininkai. Atkreipkime dėmesį į esmingą per mažai interpretuojamą Laurinavičiaus atradimą – 1920-ųjų liepos 12 d. Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutarties antrojo straipsnio papildomą slaptą (ar bent jau neviešinamą) protokolą¹²³. Šiuo protokolu – nors Lietuva deklaruoja neutralitetą – sutinkama praleisti per Lie-

¹¹⁹ Butkus Z. Federalistinių idėjų recepcija..., p. 8.

¹²⁰ Žepkaitė R. Lietuvių tautos kova..., p. 111.

¹²¹ „Поручаю немедленно выяснить и донести, какое количество запасов зерна имеется на территории Лит. Республики с настоящего урожая и какое приблизительно количество сможет быть собрано при предстоящем урожае в текущем году.“ Cit. pagal Laurinavičius Č. Kodėl abejota..., p. 276.

¹²² Butkus Z. Federalistinių idėjų recepcija..., p. 7.

¹²³ Apie sutarties antro straipsnio papildomą (ar bent jau neviešinamą) protokolą plačiau žr. Laurinavičius Č. Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema). Vilnius, 1992, p. 149–152.

tuvos teritoriją bolševikų kariuomenę kare su Lenkija. Galima pasiguosti, kad toje teritorijoje (aiškiai turimas galvoje Vilniaus kraštas), kuria Rusijos kariuomenei leidžia pasinaudoti Lietuva, šiaip ar taip, yra Lenkijos kariuomenė. Pateisinama „tautiniu“, tačiau ne tarptautinės diplomatijos požiūriu. Šį protokolą Sovietų Rusijos užsienio reikalų ministras Čičerinas sveikino kaip lietuvių ir rusų armijų „bendrų veiksmus prieš lenkų imperialistus“¹²⁴, o Vakarų diplomatijai tai buvo netikėtumas. Lietuva kokuetoja su bolševikais tuo metu, kai vyksta lemtingas Lenkijai Tuchačevskio armijos atlaikymas 1920 m. rugsėjį, pavadintas „stebuklu prie Vyslos“, tai Vakarams buvo didžiausias Lenkijos vaidmens fronte prieš bolševikinę Rusiją įrodymas. O Lietuva ir šiandien šios pergalės neįvertina, nemato to, ką pastebėjo Česlawas Milosz: nugalėjus bolševikams, Vilnius būtų tapęs dar vienos sovietinės respublikos sostine. Kadangi minėtas protokolas buvo nusišluotas nuo Lietuvos visuomenės, jai tada buvo, o ir šiandien yra nesuprantami visi 1920 m. spalio 9-osios Pilsudskio ir Želigovskio akcijos motyvai užimant Vilnių¹²⁵. Lenkų istorinėje tradicijoje šis protokolas yra laikomas „peiliu į nugarą“ ir interpretuojamas dar platesniame – viso lietuvių tautinio atgimimo – kontekste.

Kaip žinoma, lietuvių tautinį atgimimą prorusiškumu kaltino ne tik lenkų „grynies-

ji“ nacionalistai – endekai, bet ir dalis federalistų bei „starolitvinų“¹²⁶. Šiandien ir lietuvių istorikai mato Rusijos pareigūnų siūlymus perimti etnolingvistinį lietuvių sąjūdį XIX a. antroje pusėje bei carizmo depolonizacinę politiką, siekiant sunaikinti Vilnių kaip politinį LDK tradicijų centrą, kas pakeitė kultūrinių erdvių parametrus¹²⁷. XIX a. antroje pusėje lietuviakalbės kultūros, kartu tautinio atgimimo epicentru tampa Užnemunė. Naujausi tyrimai¹²⁸ rodo, kad įvairiais Rusijos administracinių pertvarkymų projektais buvo tiesiogiai siekiama mažinti Vilniaus, kaip „lenkiškumo“ bastiono regione, vaidmenį, remiantis etnokultūriniu lietuvių sąjūdžiu, kuris turi tapti Rusijos valdžios atrama prieš lenkus. Paprastai įsivaizduojame, kad po 1863 m. sukilimo numalšinimo prasidėjo didysis lietuviybės „iššalas“ – spaudos draudimas ir knygnešių heroizmas. Tačiau jau 1864 m. ėmus vykdyti „depolonizacijos“ ir „rusų pradų“ Lietuvoje atkūrimo programą, Užnemunėje, priklausiusioje Lenkijos karalystei, leidžiama steigti lietuviškas mokyklas, 1866 m. Veiveriuose įkuriami mokytojų kursai Užnemunės pradžios mokyklų mokytojams rengti, o 1867-aisiais Mari-

¹²⁴ Laurinavičius Č. Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis..., p. 150.

¹²⁵ Žr. Laurinavičius Č. Lietuvių–lenkų konfliktas XX amžiuje nekasdienybės požiūriu // Darbai ir dienos. 1997, t. 4 (13), Kaunas, 1997, p. 181–182. Č. Laurinavičiaus teigimu, visose lietuvių parengtose 1920 m. liepos 12 d. Maskvos sutarties publikacijose ligi šiol nėra II straipsnio priedo, o sovietai šį priedą paskelbė ne visą. Plg. Документы внешней политики СССР. Москва, 1989, т. 3, с. 41.

¹²⁶ Buchowski K. Min. veik., p. 89–91. Žr. dar: Górski K. Divide et impera. Białystok, 1995; Lossowski P. Po tej i tamtej stronie Niemna: stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Warszawa, 1985, s. 23–25, 28.

¹²⁷ Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai. 1995, Nr. 1.

¹²⁸ Сталюнас Д. Проблема административно-территориальных границ в национальной политике имперской власти: Ковенская губерния в середине XIX века // Российская империя: стратегии стабилизации и опыты обновления. Воронеж, 2004, с. 147–166; Staliūnas D. An Awkward City: Vilnius as a regional centre in russian nationality policy (ca 1860–1914) // Rosja i Europa Wschodnia: „imperioligia“ stosowana. Red. A. Nowak. Warszawa, 2006, s. 222–243.

jampolės ir Suvalkų gimnazijose ir Seinų progimnazijoje kaip fakultatyvą leidžiamą dėstyti lietuvių kalbą, kurios pažymys atestate yra būtinas siekiant gauti Maskvos universitete 10-čiai Suvalkų gubernijos abiturientų skiriamą stipendiją¹²⁹. Tais pačiais 1867 m. iš Augustavo gubernijos išskiriama lietuviakalbė dalis Suvalkija, kuri esanti labiau „žemaitiška“ nei lenkiška¹³⁰, ir įkuriama Suvalkų gubernija. Šis faktas tarsi įformina sąmoningą Rusijos politiką išnaudoti etnokultūrinius procesus Užnemunėje, kur tuoj ir atsiras jaunaliuvių sąjūdis.

Taigi, tautinio atgimimo suformuotoje mąstysenoje nesunku išvelgti Rusijos manipuliacijas, kurios objektyviai prisidėjo ne tik prie tautininkų, bet ir kur kas platesnių visuomenės sluoksnių prorusiškos ir antilenkiškos laikysenos. 1921 m. ruduo šiai laikysenai buvo kaip niekada palankus – visiems rūpėjo žemės reforma. 1921 m. rugsėjo 25 d. Seimo posėdyje buvo keliami argumentai prieš susitarimą su Lenkija: nebūsią galima įvykdyti Lietuvoje žemės reformos, nes Lenkija ginsianti dvarininkų interesus¹³¹. Žemės reforma galėjo būti vykdoma tikrai dvarininkų žemės sąskaita, o jos laukė apie 10 tūkst. kariuomenės savanorių. Lietuvos dvarininkų pavertimas „priešais lenkais“ turėjo išspręsti šią problemą. Niekas nekreipė dėmesio, kad žemės reforma buvo vykdoma, tiesa, ne tokia radikali, ir Lenkijoje bei Vilniaus krašte. Ir nors net tautininkai pasisakė prieš radika-

lią žemės reformą, galima pradėti suprasti kariuomenės laikyseną. Taip rūpesčiai dėl lietuvių kalbos, siekis įveikti lenkakalbės kultūros dominavimą susisiejo su žemės klausimu.

Šiuo klausimu šiandien tiek Lenkijos, tiek Lietuvos istorikų nuomonės pradeda beveik sutapti. Lenkų istoriko Piotro Łossowskio manymu, Lietuvos ir Lenkijos susitarimas neįvyko dėl Lietuvos pozicijos – dėl lenkų įtakos kultūros srityje ir lenkų dvarininkų veiksmų, priešiškų žemės reformai, baimės¹³². Lietuvių kultūra nebūtų galėjusi efektyviai konkuruoti su brandesne lenkų kultūra ne tik Vilniuje, bet ir visoje šalyje, išskyrus kaimą. Miestuose norminė kultūra būtų likusi lenkų kultūra, ir geriausiu atveju tik po kelių kartų gal būtų susiformavusi bikultūrė belgiškojo tipo visuomenė. Amputavus Vilniaus kraštą, susidarė palankesnės sąlygos nacionalinei kultūrai ugdyti, tautinei „kultūrinei revoliucijai“.

Lietuvių istoriko Česlovo Laurinavičiaus manymu, labiausiai valstietišką lietuvių tautą veikė 1921 m. išibėgęji žemės reforma, įgaunanti aiškiai politinį – antilenkišką – pobūdį. Mat jei Lietuva būtų susitaikius su Lenkija, daugelio lietuvių viltys lengvai gauti žemės būtų nutolusios. Istoriko nuomonę, regis, suformavo tautinio atgimimo ir to meto įvykių liudininko Jono Vileišio svarstymai. Jis savo laiškuose Juozui Purickiui valstietiškos lietuvių tautos antilenkišką kompleksą prilygino „žvėriškam nacionalizmui“, kuris, anot jo, vedė į „siaurą Lietuvą“ arba net į valstybės pražūtį. Bet čia pat abejojo – o

¹²⁹ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 92–94, 273–282.

¹³⁰ Staliūnas D. An Awkward City, p. 227.

¹³¹ Žepkaitė R. Diplomacija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m. Vilnius, 1980, p. 154.

¹³² Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie 1921–1939. Warszawa, 1997, s. 376.

gal tas „žvėriškas nacionalizmas“ tėra tinkamiausias kelias, kitaip nebūtų „savos“ Lietuvos?¹³³

Kad ir kaip ten būtų, po Hymanso projekto atmetimo „sava“ Lietuva susipyko su visais. Apie susipykimą su Lenkija žinome visi, juo labiau kad 1922 m. spalio 8 d. išrinktas Vilniaus seimas priima nutarimą: „Vilniaus kraštas be jokių sąlygų ir išlygų yra Lenkijos Respublikos dalis“¹³⁴. Apie susipykimą su Vakarais žinome mažiau, tačiau, Grodžio duomenimis, Londone po 1921 m. gruodžio 24-osios apie Lietuvą pradėta kalbėti negražiais žodžiais, kas vėliau išvirto į Lietuvos visuomenės ir kultūros apibūdinimą „moderuotas bolševizmas“¹³⁵. 1923 m. Ambasadorių konferencijos nutarimas Vilnių priskirti Lenkijai buvo to išvada. Lietuva galėjo įvardyti tai tik kaip „Antantės moralinį bankrotą“¹³⁶. Naiviai viltasi, kad nesi-
pykstama su Rusija. Tačiau Naruševičiaus ir Sleževičiaus prognozės dėl Lietuvos ateities išsipildė po 20 metų – Smetonos bridimas per upelį yra to simbolis. Iki šiol abejojama, ar būta plano „R“, nors apie jį fragmentiškai kalbama jau generolo Stasio Raštikio atsiminimuose¹³⁷, o Vytautas Ža-

lys teigia jį matęs Valstybės archyve¹³⁸. Jo pasakojimu, 1938 m. buvo numatyta, kad kariuomenė dieną „X“ pridengs Vyriausybės traukimąsi į Vokietiją. Betgi tuoj sudarytas Molotovo–Ribbentropo paktas viską sujaukė – vokiečiai nerodė jokio noro priimti Lietuvos vyriausybę. Kur dar trauktis? Į Švediją? Bet jos vėlesni veiksmai parodė, kad niekas ir ten Lietuvos vyriausybės nelaukė – švedai labiausiai bijojo užsitraukti SSRS nemalonę, todėl pirmieji atidavė Rusijai Lietuvos auksą. Taigi, net nežinota, kur sudaryti egzilinę vyriausybę – sąjungininkai Londone ir Paryžiuje buvo prarasti dar 1921-aisiais.

O tada sulaukėme Stalino „šluotos“. 1940 ir 1944–1953 m. Vilnius ir net Mažoji Lietuva (Kaliningrado srities perdavimo projektai) turėjo būti Lietuvoje, bet Lietuva turėjo būti be lietuvių – trėmimų perspektyva, jei Stalinas būtų gyvas ilgiau, yra rimtas alternatyvios istorijos svarstymų objektas. Lietuvai atsidūrus tarp Rusijos ir Vokietijos, natūraliai atsirado nacių formuotas ir išprovokuotas lietuvių žydšaudizmo fenomenas, kurio Lietuva iki šiol neatsikrato. Ko trūksta, kaip rodo Arvydo Anušausko tyrimai¹³⁹, kai kam kai ką mėtė ir galbūt tebemėto Rusijos slaptosios tarnybos.

Gal 1921 m. lapkričio–gruodžio procesas ir neprimena 1792 m. liepos 23-iosios, tačiau prisiminkime Demandto sąvokas – buvo „proga“ ir „bandymas“, buvo „rizika“ ir „pavojus“, buvo „ketinimas“ ir...

¹³³ Cit. pagal: *Laurinavičius Č.* Kodėl abejota..., p. 257.

¹³⁴ *Wojdyło W.* Įnirtęs nykštukas (tautinių demokratų politinės pažiūros) // Darbai ir dienos. 2004, t. 40, p. 142.

¹³⁵ *Laurinavičius Č.* Lietuvių–lenkų konfliktas XX amžiuje nekasdienybės požiūriu // Darbai ir dienos. 1997, Nr. 4 (17), p. 179: „nors verta dėmesio mintis, kad lietuvių–lenkų konflikte negalima absoliutinti socialinio faktoriaus, vis dėlto man neatrodo keisti bei nepagrįsti Vakarų šalių diplomatų atsiliepimai apie tarpukario Lietuvą kaip apie „moderuotą bolševizmą“.

¹³⁶ *Abromaitis A.* Op. cit., p. 221.

¹³⁷ Žr.: *Raštikis S.* Iš mano užrašų, t. 4: Lietuvos likimo keliais. Chicago, 1982, p. 609–611; *Kęstutis K. Girmius.* Gen. Raštikio atsiminimai // Aidai. 1983, Nr. 5, p. 344–345.

¹³⁸ Plano „R“ egzistavimas atsispindėjo tik V. Žalio atsakyme žurnalistui V. Liauškai. Žr.: *Liauska V.* Lietuviškoji Manerheimo linija // Kalba Vilnius. 1989, Nr. 24, p. 12; *Žalys V.* Ką byloja Lietuvos kariuomenės štabo dokumentai? // Kalba Vilnius. 1989, Nr. 26, p. 4.

¹³⁹ *Anušauskas A.* KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos broožai. Vilnius, 2008, p. 142–143.

nepasisekta. Nepasisekusiems – nesiseka. Apie juos mažai kalba istorikai, jų nėra istorinėje atmintyje.

5. Vietoj pabaigos. Nutylėjimai – didžiųjų naratyvų ir / ar nugalėju-sių alternatyvų darbas?

Iki šiol manome, kad nutylėjimai ir yra didžiųjų naratyvų paskirtis – jų negali visko prisiminti, tam ir konstruojamos atminties schemos. Iki šiol Lietuvos istoriografija matoma per sovietinės ir objektyvios tautinės istoriografijos distinkcijos prizmę. Tačiau ir tautinėje istoriografijoje jau senokai esame pastebėję Zenono Ivinskio skirtumą nuo dominuojančios tautininkiškos mokyklos, o sekant Barbara Christophe¹⁴⁰, galima kalbėti apie eurocentrinį krikščioniškąjį ir tautininkiškąjį naratyvus. Nebekartosime šių naratyvų skirtumų, juo labiau kad jie 1930 m. buvo išvirtę į politinį konfliktą – tautininkai uždraudė gimnazijose ateitininkus. Zenono Ivinskio, kaip ir Antano Viskanto, mąstymo alternatyvos iki šiol iki galo nesuvoktos, o Edvardo Gudavičiaus performuluota permaina priimama kaip „istorijos juodinimas“. Tai natūralu, nes dominuojantys tautininkiški naratyvai – „gamtinės lietuviybės“ (Vaižgantas) ir „užmigimo – atbudimo“ (J. Basanavičius, Maironis) – koncepcijos remiasi pamatine prielaida, kad ankstyvojoje LDK istorijoje egzistavo pagoniškas ar lietuviybės „aukso amžius“. Prielaidas atsakyti su šiuolaikiniu istorijos mokslu sunkiai suderinamų naratyvų ir sudarė Gudavičiaus europeiza-

cijos ir jos šalutinės sąskaitos – natūralios polonizacijos – koncepcija. Būtent tik ji ir leido pamatyti vėlyvąją LDK istoriją ir LDK istorinį subjektiškumą XVIII a. pabaigoje. Į dominuojančio tautininkiško naratyvo sistemą netelpa ir XVIII a. pabaigos procesus kritiškai permąstantys Eligijus Raila ir kiti, kaip netelpa XX a. pradžios ir Lietuvos Respublikos laikų procesus permąstantys Česlovas Laurinavičius, Zenonas Butkus ir kiti.

Nutylint 1791–1792 m. įvykius matyti, kad tautininkiškasis naratyvas yra sąlygotas ne tik praeities pažinimo lygio ar nacionalizmo nulemtų praeities sampratų kontravimto dėsningumų, bet ir politiškai nugalėjusių alternatyvų istorinės projekcijos. Ateities tyrimų perspektyva – kiek net politinius sprendimus 1921-aisiais lėmė besiformuojantis tautininkiškasis naratyvas ir kiek politiniai sprendimai nulėmė šio naratyvo įsitvirtinimą. Kad ir kaip ten būtų, 1921 m. nutylėjimas – tai aiškus atsistojimas ant 1920 m. liepos 12-osios–1939 m. spalio 10-osios projekcijos. Vilniaus problema išsprendžiama Stalino. Vadinas, objektyviai sovietinis ir tautinis naratyvai iš esmės turi sutapti, bet reikia atkreipti dėmesį, kad šie naratyvai sutampa ir vertinant 1791–1792 m. įvykius, pateisinant 1791 m. gegužės 3-iosios atsisakymą ir alternatyva laikant Targovicą ir Rusiją. Bet juk atkreiptinas dėmesys, kad ši alternatyva logiškai baigiasi 1795-aisiais, kaip 1920-ųjų–1939-ųjų alternatyva atveda į 1940-ųjų birželio 15-ąją. Šios lemtingu Rusijos įsikišimu nugalėjusios alternatyvos verčia tirti, kaip nugalėtojų interesai formuoja istorinius nugalimų naratyvus. Carinės Rusijos istoriografijos ir Matvejejaus Liubavskio, tautininkiškos propagandinės

¹⁴⁰ Christophe B. Staat versus Identität: Zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995. Köln, 1997, S. 228–236.

istoriografijos ir Juozo Žiugždos „juodosios“ LTSR istorijos naratyvų tipologinis artimumas, ypač antilenkiškumas, yra kur kas artesnis nei paprastai manoma. Į šią istorinės sąmonės perspektyvą įtelpa tiek 1921-ųjų antihymansininkai, tiek 1791-ųjų ir šių laikų antigegužininkai. Tačiau būtina toliau tirti, kaip minėti naratyvai yra susiję genetiškai. 1920–1924 m. šis ryšys jau apčiuoptas Zenono Butkaus. Ryškėja šis ryšys ir 1867–1905 m. (Dariaus Staliūno tyrimai). O gal dar svarbesnis yra instinktas, išreikštas 1940 m. Vinco Krėvės-Mickevičiaus pozicija – gal Lietuvai ir užtenka Mongolijos statuso. Taigi, ar įmanoma Lietuvos nepriklausomybė be Rusijos protektorato? Visų antigegužininkų ir antihymansininkų pasamoneje glūdi teiginys: Rusijos visada reikia klausyti, tik tada bus šioji tokia nauda. 1791 m. neklausėme, supykinome Jekateriną – pralaimėjome, 1920–1921 m. klausėme – laimėjome Kauno dvidešimtmetį ir galų gale – Vilnių. Tačiau juk taip ir užmirštama, kad XVIII a. pabaigoje viskas pasibaigia 1795-aisiais, o Hymanso vakarietiškos alternatyvos atsisakymas – 1940-aisiais.

Šiandien gyvename 1990 m. kovo 11-osios dvasia. Ar ir ši data bus pamatyta iš 1990 m. kovo 12-osios, o gal net nepavykusios 1991 m. sausio 13-osios alternatyvos? Bet juk yra 2004-ieji su NATO ir ES. Kitaip nei 1940-aisiais, turime kur sudaryti egzilinę Vyriausybę, o gal net to daryti nereikia. Bet juk yra ir Aleksandras Duginas – jis sako: „Lenkijoje ir Lietuvoje pagrindiniu Eurazijos partneriu turi tapti jėgos, siekiančios šių šalių nekatalikiškos orientacijos politikos, pasaulietinės „social-demokratijos“ šalininkai, „neopagonys“, „etnocentristai“, protestantų ir stačiatikių

religinės grupės, etninės mažumos. **Be to, etninė įtampa lenkų ir lietuvių santykiuose yra ypač vertingas elementas, kurį reikia išnaudoti ir, pagal galimybes, gilinti**“¹⁴¹ [pabraukta mūsų – A. B.]. Bet yra ir Dugino neskaitantys antigegužininkai bei antihymansininkai. Jei skaitantys, tai nesuprantantys, nes nekomentuojantys – paklauskime, kur jų tekstai apie Duginą? Ar maža tikimybė, kad jie supranta, bet apsimeta, kad nesupranta? Duginas nešiurpina tikrai tų, kuriems Muravjovas Korikas išgelbėjo lietuviybę...

Šiandien nebėra 1921-aisiais buvusios nei lietuvių kalbos įsitvirtinimo, nei žemės problemos. Sustokime. Ar iš tikrųjų žemės problemos nėra? Daugiakultūris Vilniaus paveldas sunkiai tampa Lietuvos savastimi, tačiau žemės aplink Vilnių reikia daug kam. Kas gi Lietuvoje sugalvoja pasauliniu mastu „novatorišką“ nekilnojamojo turto – žemės – kilnojimo įstatymą? Ar neužgožia žemės klausimas problemos, kad vyrų jaunčiai lietuviybės formulei iki šiol nereikia nei vėlyvosios LDK istorijos, nei Vilniaus baroko paveldo, nei Gegužės 3-iosios konstitucijos. Česlawas Miłoszas klausė, ar Lietuva bandys kada nors dvasiškai susigrąžinti Vilnių? Tomas Venclova – ar bandysime atkurti Vilniaus „daugiakultūrį audinį“? Sigitas Geda klausė, ar Lietuva kada nors atkurs savo metafizinę dvasią?

Išvados

1. Aleksandrio Demandto suformuluotos alternatyvios istorijos sampratos požiūriu manytina, kad yra svarstytinės

¹⁴¹ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997 (Глава 5: Угроза Западу). Prieiga per internetą: <http://www.cprf.ru/library/3654.shtml>

ir dvi XIX–XX a. Lietuvos istorijos datos: 1) 1792-ųjų liepos 23-iosios lemtingas pasitarimas Varšuvoje, kuriame nutarta nebesipriešinti LLV–Rusijos kare. 2) 1921-ųjų m. gruodžio 24 d. Lietuvos Vyriausybė praneša Tautų Sąjungai, kad atsisako siūlomo Paulio Hymanso antrojo projekto dėl Vilniaus. 1792-ųjų liepos 23-ioji totaliai atitinka alternatyvios istorijos kriterijus – viską lėmė septynių balsų persvara prieš penkis. Iš esmės šiuos kriterijus atitinka ir antroji data, nes dar 1921 m. lapkričio 4 d. Lietuvos politinis elitas pasisakė už Hymanso projektą. Abi šias datas sieja ne tik tai, kad jos yra pralaimėjusių istorinių tendencijų atspindžiai, bet ir tai, kad jos abi nefigūruoja Lietuvos istorinės atminties modeliuose.

2. 1792-ųjų liepos 23-iosios visai nėra Lietuvos istorijos istoriografijoje ir istorinėje kultūroje, nes nėra visos XVIII a. pabaigos istorijos, o 1791 m. gegužės 3-iosios konstitucija yra laikoma Lietuvos valstybingumo pabaiga, todėl ją 1792 m. gynęs LLV karas yra ne Lietuvos karas. Tiek Gegužės 3-ioji, tiek 1792-ųjų karas yra vertinami žvelgiant į ją modernizuojančia, XIX a. pabaigos tautinio atgimimo suformuota „užmigimo-atbudimo“ optika. Su ja paradoksaliai istorinė alternatyva pamatoma Rusijos šalininkų Targovicos konfederatų pusėje, o Lietuvos ir lietuviybės gelbėtojai ir bus Jekaterina II bei Muravjovas Korikas.
3. 1921-ųjų gruodžio 24-osios ir į ją vedusių procesų sisteminių tyrimų visai nėra.

Taip ir neatsakyta į klausimą nei dėl „visuomenės pasipiktinimo“ veiksnio, nei dėl atentato prieš Ernestą Galvanauską. Visas nutylėjimas aiškiai grįstas sovietinės istoriografijos maskvocentrine arba tautininkiškos istoriografijos kaucentrine pozicija. Ši tik deklaratyviai siekė Vilniaus, o kaip tik tuo metu susiformuoja nuosekli Vaižganto „gamtinės lietuviybės“, atsisakančios Vilniaus, koncepcija, o kartu atsisakoma Antano Viskanto LDK atkūrimo projekto. Šiose perspektyvose nutylimas Maskvos diplomatinės veiksnys ir manipuliacijoms prielankus „antilenkiškas“ žemės reformos kontekstas.

4. Tiek 1792-ųjų, tiek 1921-ųjų rudens reiškinį nepaisymas yra nulemtas didžiojo nacionalistinio naratyvo, tačiau jis buvo veikiamas nugalėjusios alternatyvos, t. y. Rusijos, veiksnio. Jis darė įtaką tautinio atgimimo ideologijai, o 1920–1924 m. prisidėjo prie antilenkiškos ideologijos susiformavimo ir 1921-ųjų vertinimo iš 1920 m. liepos 12-osios–1939 m. spalio 10-osios perspektyvos. Tarpukario Lietuvoje susiformavusiam didžiajam tautininkiškajam naratyvui nebuvo reikalingos nei 1921-ųjų, nei 1791-ųjų alternatyvos, kaip jos yra nereikalingos ir šiuolaikinėms „antigegužinėms“ tendencijoms istorinėje kultūroje. Tačiau atkreiptinas dėmesys, kad nei Gegužės 3-iosios konstitucijos, nei Pauliaus Hymanso antrojo projekto atmetimas Lietuvos neišgelbėjo, o gal net vedė į 1795-uosius ir 1940-ųjų birželio 15-ąją.

Alfredas Bumblauskas

Summary

The article considers the following two events in the history of Lithuania of the 19th–20th century from the point of view of the conception of alternative history formulated by Alexander Demandt: 1) the fatal meeting with the last King and Grand Duke of the Polish-Lithuanian Commonwealth Stanisław August Poniatowski held in Warsaw on 23 July 1792 in which the decision was taken to put up no more resistance to the Russo-Polish War – everything was determined by seven-to-five majority of votes; 2) on 24 December 1921 the Government of Lithuania informed the League of Nations that it refused the proposed Paul Hymans' second project on Vilnius though on the 4th of November 1921 the political elite of Lithuania spoke in support of that project. These two dates are related not only by the fact that they are reflections of the defeated historical tendencies, but also by the fact that neither of them appears in the models of the historical memory of Lithuania. Therefore the present article is aimed at elucidating why these dates are not only excluded from the dominating models of the historical memory of Lithuania, but in essence they are not found even in historiography of Lithuania. The conclusion can be drawn that both events are treated as optics of the great national narrative

that formed during the epoch of the national rebirth, which, on the basis of the “falling asleep” metaphor, refused the late history of the Grand Duchy of Lithuania, and in part regarded the integration of Vilnius into Lithuanian culture (Tomas Vaižgantas' conception of “natural Lithuanianism”) with scepticism. Nonetheless, the great national narrative was influenced by a realistically triumphant political alternative, that is, the Russian factor. It influenced the ideology of the national rebirth in the second half of the 19th century, and in 1920–1924 directly contributed to the formation of the anti-Polish ideology, as well as the evaluation of the year 1921 from the perspective of the 12th of July 1920 – the 10th of October 1939, that is, from the perspective of returning Vilnius to Lithuania from Stalin's Russia. Hence, a typological, and partly genetic, connection between 1791, 1921 and the modern anti-May and anti-humanistic tendencies both in political and historical culture is discovered. At the same time attention is drawn to the fact that rejection of both the Constitution of Third May and Paul Hymans' second project had a tragic outcome – the historical alternatives that triumphed led to the destruction of both the Grand Duchy of Lithuania in 1795 and the Republic of Lithuania in 1940.

Įteikta 2009 05 04

Parengta skelbti 2009 05 15